

Българско списание по психология – бр.3, 1996 година:

Вълва, М., Психологически изследвания на актьорското майсторство – I – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-3-22](#)

Байчинска, Кр., Ценностна трансформация в периода на социално-политически промени в България – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-23-39](#)

Тодорова, И., Етнолингвистическите предубеждения като детерминанта на интерперсоналната percepция – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-40-51](#)

Калчев, Пл., Субективно благополучие и взаимоотношения с родителите и връстниците през преходната възраст – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-52-68](#)

Богоявленская, Д.Б., Относно природата на творческото действие – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-69-75](#)

Александрова, Б., Терзиева, М., Петров., А., Търнев, И., Мавлов, Л., Изследване на зрително-перцептивните и представните способности -I. Зрително-перцептивни способности – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-76-91](#)

Богданова, Е., Възприятие на емоционален човешки израз от схематични изображения на лица-карикатури – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-92-100](#)

Попов, Хр., Психотерапия на пациенти с посттравматични стресови разстройства: Контратрансферни и етични проблеми – Свали оттук: [bjp-1996-3-p-100-106](#)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА АКТЬОРСКОТО МАЙСТОРСТВО - I ЧАСТ

Мариѝна Вълѝова*

PSYCHOLOGICAL RESEARCH WORK ON ACTING – PART ONE

Marina Vulova

The aim of this paper is to present the contemporary trends in the research work on acting. An attempt to define the main directions of the investigations in this narrow field on the border of the science and the art has been made. Actor's personality as well as actor's creative process are in the focus of the first part.

Театърът е синтетично изкуство. Тази негова характеристика се определя от взаимодействието на много изкуство при изграждането на театралния спектакъл – литература, архитектура, изобразително изкуство, музика. Но носител на спецификата на театъра е актьорът, само неговото изкуство принадлежи изцяло на театъра. Актьорът е този, който влиза в пряк контакт с реципиента на театралното изкуство, довежда идеите на всички негови създатели до публиката и дава живот на всичко, което се намира на сцената. Затова при анализа на творческата дейност на актьора трябва да се има пред вид този синтетичен характер на изкуството и значението на всички негови елементи за успеха както на целия спектакъл, така и на актьора.

Както актьорското майсторство, така и личността на актьора, не са от предпочитаните обекти на изследване на психолозите от нашето време. Сериозни изследвания в тази област се появяват рядко на страниците на специализираните психологически издания. Като че ли повече и определено по-известни са опитите на хората на театъра да навлязат в сложните процеси на създаването на сценичния образ и сценичното действие и да търсят техните закономерности. В това отношение са известни и се ползват с уважение в театралните среди трудовете на Бергман /1985/, Брук /1978/, Brook /1993/, Гротовски /1984/, Ефрос /1980/, Стрелер /1984/, Товстоногов /1984/, Чехов /1986/.

Освен, че не се срещат често, психологическите изследвания в областта на театралното изкуство се отличават с голямо разнообразие от теми и проблеми, разработвани в рамките на различни теоретични под-

* Мариѝна Вълѝова – психолог, НАТФИЗ „Кр. Сарафов“

ходи. Те варират от общи философски разсъждения за същността на актьора /Шор, 1986/, на драмата и драматичното преживяване /Gleitmann, 1990/, през опит за изследване на личността на актьора на различни равнища на нейното функциониране /Въллова, 1985а; Въллова, 1985б; Reciniello, 1991; Vulova, 1996/ до изследване на личността или творческия процес при отделни актьори /Hammond, Edelmann, 1991/.

Известни са изследвания, базирани върху психоанализата /Attigui, 1993; Groen, 1990; Lillibert, 1990; Mirza, 1992; Nuetzel, 1995/.

Не са убягнали от вниманието на психолозите и отношенията между актьора и публиката /Жидков, 1981; Arnold, 1991; Konijn, 1991/.

Потребностите на практиката дават живот на изследванията на сценния страх и съпътстващия го проблем за справянето с него /Aaron, 1986; Steptoe et al, 1995; De Vries, 1995 /.

Съществуват изследвания на драмата и театъра в по-широки социо-културни рамки. Bates /1987/ представя актьора като създател на образи, който извежда зрителите от техния обичаен начин на съществуване и ги повежда в едно пътуване към себе си. Качествата, които според него допринасят за мистичността на актьора, са личният магнетизъм и чар, интензивното усещане на собственото тяло и психическата чувствителност.

Warren /1988/ изследва драматичната природа на човешката дейност, като анализира приликите и разликите между социалните и театралните актьори.

Hitchcock & Bates /1991/ използват психологията на артиста като основна парадигма за обясняване на някои аспекти от функционирането на човешката природа.

Предлаганият обзор не би могъл да бъде изчерпателен поради голямото разнообразие от частно-психологически проблеми, изследванията върху които би трябвало да бъдат представени самостоятелно.

Целта на обзора е да представи основните насоки в известните изследвания и да запознае по-подробно с тези от тях, които дават тласък както на нови теоретични търсения, така и на практическа психологическа работа с професионални актьори и студенти по актьорско майсторство. На връзката „теория-практика“ в тази толкова специфична изследователска област се отделя особено внимание. И това е обяснимо, като се има пред вид, че много от изследванията са провокирани от потребностите на практиката, а от друга страна, чистите теоретични спекулации просто не биха обогатили психологическата теория, пред вид тясната област, за която ще се отнасят.

И така, с известно неизбежно огрубяване, изследванията, които са обект на нашето внимание, могат да бъдат разпределени в три групи:

1. Изследвания на творческия процес и личността на актьора;
2. Изследвания на актьорските способности;

3. Различни форми на психологически тренинг с актьори.

Необходимо е да се подчертае, че посоченото разделение е условно и се прави само за целите на анализа. Разглежданите по-долу творчески способности и качества са обособени с цел да бъде дадена по-задълбочена и съдържателна характеристика на личността на актьора, но творческият процес е сложен и многоетапен и в него участва личността като цяло, а не отделни качества и процеси. Психологическото единство на личността не подлежи на съмнение, а и всички изследователи изрично подчертават взаимната връзка и единство на психичните процеси, способностите и чертите на личността в творческата дейност на актьора.

1.1. Изследвания на творческия процес и личността при актьора

Разделянето на представяните изследвания на три групи може да претърпи още една модификация, а именно, изследванията от първата група да бъдат обособени в две подгрупи – 1.1.1. Изследвания на творческия процес и поведението на актьора на сцената и 1.1.2. Изследвания на личността на актьора.

1.1.1. Изследвания на творческия процес и поведението на актьора на сцената

Кочнев /1983/ извежда три условия за успешност на актьорското творчество и трите свързани с психологическата регулация на дейността на актьора:

1. Наличието на специфични механизми за оптимална регулация на равнището на активация на нервно-психическия апарат на актьора в процеса на сценическото преживяване.

2. Съществуване на специфични механизми за съгласуване на динамиката на емоционалното състояние на актьора с емоционалното разгръщане на изпълняваната от него роля.

3. Наличие на лична творческа позиция въобще /свръх-свръхзадача/ и по отношение на конкретния образ, която активира дейността на актьора за реализацията на изпълнителската задача.

При анализа на понятието „сценическо преживяване“ Талиян /1970/ посочва следните взаимосвързани, но специфични видове преживявания на актьора:

а/ чувства, изразяващи отношението към ролята

б/ чувства, възникващи в процеса на подготовка на ролята

в/ чувства, възникващи преди излизане на сцената

г/ чувства, изразяващи се във възможността за отчуждаване от своето „аз“, от своите преживявания и влизане в образа.

д/ чувства, възникващи в резултат на това, че дейността на актьо-

ра е колективна, своеобразно общуване, зависещо много от партньорите

e/ усещане за зрителя

ж/ оценъчни чувства, възникващи след завършване на спектакъла

Едно твърде предизвикателно със своите резултати изследване на емоционалните процеси в актьорската игра предлага Konijn /1995/. Към двата утвърдени в театралната теория подхода към ролята – метода на преживяването и метода на представянето, тя добавя и трети подход – на себеизразяването. Според нея, и трите подхода са обособени въз основа на начина, по който те разглеждат отношението между емоциите на актьора и емоциите на персонажа, който актьорът ще изпълнява. Това, което ги обединява по отношение емоциите на актьора, е себеизразяването на актьора. Те всички предпоставят, че актьорът трябва да изразява себе си, „своето най-вътрешно аз“ на сцената. При метода на представянето образът изчезва зад актьора в някаква степен (образ = актьор), докато при метода на преживяването актьорът изчезва зад образа (актьор = образ). Така че, резултатът по отношение на взаимовръзката между емоциите на актьора и на персонажа е един и същ, но процесът е обърнат при тези два подхода.

В утвърдените теоретични подходи към актьорското майсторство Konijn открива диференциране на четири различни равнища на изпълнение, в които актьорът действа или „съществува“ по време на игра: 1/ актьорът като частно лице; 2/ актьорът като професионалист; 3/ вътрешният модел на персонажа, който ще бъде изпълняван и 4/ самият изпълняван персонаж. В резултат на съществуването на тези четири нива на изпълнение, актьорът трябва да се справя с 4 „емоционални равнища“, които схематично могат да бъдат представени така: 1/ лични емоции; 2/ емоции, произтичащи от актьорската задача; 3/ очаквани емоции; 4/ емоции на персонажа.

Теоретичната основа на изследването на Konijn са когнитивните теории за емоциите, според които, емоциите са функционални реакции, свързани с благополучието на индивида по отношение на справянето му с изискванията на обкръжението и с установяването на отношения.

В изследването участват 114 холандски професионални театрални актьори, над 65% от които са с повече от 10 години стаж. Обособени са две групи актьори въз основа на техните самоотчети за специфичния изпълнителски стил, използван по време на игра:

– актьори, които преобладаващо използват метода на преживяването;

– актьори, които се възприемат като представители на метода на представянето

Всяки те биват помолени да попълнят подробен въпросник, изясняващ различните равнища на емоционални преживявания и експресия,

които те идентифицират както у себе си, така и у изпълняван от тях персонаж. Очакват се различия в отговорите на актьорите с различен стил. Резултатите, обаче, са други. Те показват, че емоционалните преживявания на актьорите не съвпадат с тези на изпълнявания герой, което е в пълно противоречие с есенцията на метода на Станиславски, според който актьорът настипа преживява емоциите на своя персонаж по време на изпълнението.

Между актьорите от двете обособени групи не се очертават ясни различия по отношение на връзките между емоциите на актьора и емоциите на персонажа. Също така, резултатите за актьорите, които декларират различни стилове, не се различават от резултатите за групата като цяло.

Това изследване показва, че представянето и преживяването не могат да бъдат разглеждани като два противоположни стила на изпълнение. Твърде интригуващ резултат, защото именно по въпроса за актьорските емоции двете класически теории се считат за противопоставени. Не е изключено верифицирането на този резултат в други изследвания да обърне погледите на преподавателите по актьорско майсторство отново към Дидро, който е категоричен, че правдивото на сцената не е представянето на нещата такива, каквито са в природата: То е „съгласуването на действията, думите, изражението на лицето, гласа, движението, жеста, с един идеален образец, измислен от поета и често пъги преувеличен от актьора... Затова именно актьорът на улицата и актьорът на сцената са две толкова различни личности, че човек едва ги разпознава.“ /Дидро, 1966, с.151/.

Hannah, Domino, Hanson, Hannah /1994/ изследват степента, в която личността на актьора е свързана и се влияе от персонажа, който той пресъздава. За тази цел те търсят отговор на следните два въпроса:

Първо, в процеса на разпределяне на ролите в пиесата, дали режисьорът има склонност да избира актьорите в зависимост от близостта /подобие/ на техните личностни характеристики до тези на драматичния герой?

Второ, възприятието на актьора на неговите собствени личностни характеристики променя ли се в процеса на репетициите и на представленията? Ако се променя, то тази промяна по посока на сближаване с персонажа, който актьорът пресъздава ли е? Авторите правят уговорка, че съзнателно приравняват понятието „личностна промяна“ с промените във възприятието на собствените личностни характеристики.

В изследването участват 14 студенти по актьорско майсторство, които играят в „Калигула“ на Албер Камю. Инструментът на изследването е Списъкът от прилагателни на Gough, който те попълват четири пъти: преди началото на репетиционния период, в средата на репетициите, в средата на периода, през който представлението се играе пред

публика и един месец след края на изгълненията пред публика.

Отговорът на първия въпрос се получава като се изчислят корелациите между оценката на режисьора за даден персонаж и самооценката на актьора (изгълняващ съответната роля) през първото тестване. Получените корелации са статистически незначими и първата хипотеза не се потвърждава.

За да може да се отговори на втория въпрос, е необходимо да има критерий, с който да бъдат сравнени образите на актьорите за себе си. Такъв критерий е представата или мнението на режисьора за съответния персонаж. Това мнение се материализира под формата на образ, който режисьорът изгражда също чрез Списъка на прилагателните на Gough, като посочва тези прилагателни, които според него описват даден персонаж.

По отношение на втората хипотеза, резултатите показват, че най-голямо повишаване на сходството между актьор и персонаж се наблюдава през периода от репетициите до последното представление. За повечето от скалите разликата между профилите актьор и персонаж се увеличава отново в периода между последното представление и последното тестване, което е проведено един месец след него. Като цяло, разликите в профилите показват, че най-сериозна промяна се наблюдава по време на репетициите и представленията.

В рамките на когнитивния подход изследване върху актьорско творчество провеждат Noice & Noice /1994/. Тяхната цел е да изследват стратегиите и процесите, които предприема професионалният актьор, за да навлезе в ролята. Те предлагат на изследваното лице-професионален актьор, откъс от пиеса, с която той не е предварително запознат и поставят задачата да анализира ролята, посочена от тях, така, както би правил това в една реална ситуация на репетиция. Анализът се прави на глас и се записва на касетофон. След това протоколът се кодира от експертни лица. Авторите детайлно анализират както елементите на съдържанието, така и тези на формата на текста, от които изследваното лице черпи информация за своя герой. Те установяват, че неговият анализ на текста преминава през две фази. В първата, актьорът извлича информация от всякакви различни аспекти на текста; във втората, той използва тази информация, за да конструира характера на героя и тези специфични атрибути на спектакъла, чрез които героят ще установи контакт с публиката.

Другият извод на авторите е, че освен на собствените си реплики, актьорът обръща особено внимание на репликите на партньора в посочения откъс. Той анализира колко са достоверни репликите на другия герой и как влияят върху неговите собствени планове.

Когнитивен фактор, който би могъл да влияе върху възпроизвеждането на текста от актьора, според авторите, е многословието, с което

се представя информацията. Освен че се занимава с думите, изследваното лице размишлява върху дълбокото значение, емоционалния тон и темпото на сцената. Той си представя обстановката, разполага актьорите по сцената, чертае техните движения и обяснява тези движения. Тази многословност на представянето на информацията прави по-дълготрайно запаметяването, според предишни изследвания на други автори.

Neuringer & Willis /1995/ изследват степента, в която образът на героя влияе върху актьора и степента, в която режисьорът влияе върху концепцията на актьора за неговия герой. Изследването е проведено с 10 студента по актьорско майсторство, които участват в продукцията на Макбет. Изследваните лица оценяват как те възприемат своите персонажи и как възприемат самите себе си в 4 основни момента от репетициите и спектаклите – първия прочит на пиесата, първата цялостна репетиция на сцена, последната генерална репетиция и четвъртото представление. Режисьорът оценява своите концепции за персонажите във всеки от тези 4 момента, като използва същия инструментариум като студентите. След анализа на резултатите, авторите стигат до извода, че съществува непряко влияние на режисьора върху поведението на актьорите на сцената.

1.1.2. Изследвания на личността на актьора

Прави впечатление, че изследванията на личностните характеристики на актьорите, се провеждат най-често не с професионални актьори, а главно със студенти по актьорско майсторство. Техен основен двигател са потребностите на театралното образование, необходимостта от осъвременяване на педагогическия подход към студентите на основата на постиженията на психологията на личността, социалната психология, психодиагностиката, диференциалната психология, психофизиологията. Някои от изследванията са продиктувани от необходимостта да се подобри подбора на кандидат-студентите в театралните училища.

За разлика от ситуацията при изследванията на творческия процес, между изследователите на личностните особености на актьорите няма противоречия, нито дори различия по отношение на важността на някои черти на личността /емоционалност, екстравертираност, тревожност/ за развитието и усъвършенстването на актьорското майсторство.

Neuringer /1991/ провежда едно интересно с нестандартността си изследване на социалната интелигентност на студенти по актьорско майсторство. Седемдесет и двама студента по психология оценяват в каква степен всяко прилагателно от даден списък от прилагателни се отнася до(описва) някои професии, една от които е актьорската. Тридесет и двама студенти по актьорско майсторство са помолени да направят предположения за това, какви оценки ще дадат изследваните 72 сту-

дента на прилагателните, описващи зададените професии.

Същата задача е поставена на две контролни групи /24 дипломиращи се студента по психология и 24 студента от други специалности/. Студентите по актьорско майсторство познават 70% от отговорите на студентите – психолози. Техните допускания са по-слаби от тези на студентите, завършващи психология, но не се различават от допусканията на останалите студенти. Студентите-актьори са по-точни в предсказването на негативните прилагателни/100%/, отколкото на позитивните /55%/. Студентите-актьори показват тенденция да не се доверяват на отношенията на другите хора към актьорите, докато студентите от други специалности демонстрират леко позитивно отношение към тях.

Собкин /1984/ провежда експериментално изследване с две основни цели: – извличане и обособяване на характеристиките, които отличават способните от неспособните за сценична дейност лица и – изясняване на съдържателните изменения на личността в процеса на обучение по актьорско майсторство.

Изследването се провежда с 16-факторния личностен въпросник на Кетъл. Първото тестиране се извършва в началото на първи курс, а ре-тестът – в края на първи курс. Резултатите се съпоставят с оценките на педагозите по основния предмет „актьорско майсторство“, които разделят студентите на три групи: способни, средно успяващи, неуспяващи. Трите групи се различават помежду си по показателите ориентация към общоприетите норми, равнище на самоконтрол, степен на освободеност и експресивност.

Лонгитюдното изследване показва, че по време на обучението нараства емоционалната неуравновесеност на студентите, увеличава се чувствителността им към социалните въздействия, впечатлителността и способността им за съпреживяване. Подобен резултат беше получен при изследване на студенти по актьорско майсторство в Националната академия за театрално и филмово изкуство /Вълва, 1990/.

Факторният анализ на резултатите, получени от Собкин, показва, че, първо, най-съществени изменения с личностните характеристики се извършват в първи курс и второ, за успешното овладяване на професионалното майсторство са необходими няколко групи качества. В първата група от качества влизат тези, които осигуряват добро контролиране на емоциите при обща висока възбудимост. Във втората група влизат противоречиви качества: пасивност, гъвкавост, склонност към съпреживяване, а от друга страна – праволинейност.

Изследвани са три групи лица – първата група е от 22 ученика от гимназията, които са членове на детска театрална студия. Втората контролна група се състои от 37 души – случайна извадка от ученици, съставена в същото пропорционално отношение по пол и възраст. Третата група се състои от 35 души, преминали успешно третия кръг от прием-

ните изпити в театралния институт.

След обработка на данните излизат три скали, които статистически надеждно диференцират лицата, предразположени към сценична дейност. Това са скалите „въображение“, „емоционална чувствителност“ и „общителност“.

Собкин анализира и тези скали, при които се наблюдава забележимо отклоняване на усреднения профил на способните за сценична дейност от нормативните данни.

Това са скалите „доминантност“ и „независимост“. Скалата доминантност включва настойчивост, напористост, самоувереност, агресивност. От една страна, този фактор вероятно отразява способността на студентите да се справят с острата конкурентна ситуация по време на кандидат-студентски изпити. От друга страна, той характеризира важни качества за успеха в обучението и професионалната дейност – способността да издържа на колективната публична критика и адекватно да се понася. Ниските показатели по скалата независимост характеризират груповата зависимост, такива хора се оценяват като социабилни, за тях мнението на обществото и групата има голямо значение.

Съпоставянето на скалите общителност, доминантност и независимост дава възможност да се отдели втората линия на личностните особености при подбора на приемните изпити. Тези скали влизат с високи относителни тегла във вторичния фактор Q1. Този фактор характеризира преобладаващата насоченост към външни събития в противоположност на насочеността към вътрешни преживявания. Трите скали събират качества, характеризиращи екстравертираността на личността, нейната социална ориентация.

Определена акцентуация на средногруповия личностен профил Собкин установява и при скалите емоционална неустойчивост, ниска морална нормативност, нисък самоконтрол и напрегнатост. Тези скали влизат във вторичния фактор Q2 /регулация на чувствата и възбудата/. Както показват резултатите, кандидатите, приети в института, се характеризират с повишена емоционална възбудимост. По такъв начин се формира третата линия при подбора на кандидатите – тези личностни характеристики, свързани с повишената емоционална възбудимост. Всички практики в театъра подчертават значението на тази характеристика. Допълнително изследване с въпросника на Айзенк потвърждава тези изводи.

Получените резултати от изследването на кандидат-студентите позволяват да се направи извода, че преподавателите получават информация за три черти на личността: реализъм-субективност, екстраверсия-интраверсия, контрол върху чувствата -възбуда.

Другото изследване на Собкин /1984/ обхваща група от 24 студенти в края на първи курс. Преподавателите на този курс ранжират сту-

дентите в групи в зависимост от степента на развитие на сценичните им способности. Ранжирането се провежда индивидуално и независимо от всеки експерт. Въпреки това, между педагозите се получава висока степен на съгласуваност. Това позволява създаването на една сумарна „скала на способностите“. Отделен факторен анализ позволява да се отделят тези скали на теста, които са тясно свързани със „скалата на способностите“ – скалите морална нормативност, самоконтрол и безгрижност, възторженост.

В изследването се разкрива, че по-способните студенти имат относително ниски стойности по скалите самоконтрол и морална нормативност и високи по скалата безгрижност, възторженост. По-малко способните проявяват противоположни тенденции. Авторът се опитва да обясни защо на по-способните студенти е присъща по-голяма свобода в отношението към моралните изисквания. Според него, основен предмет на актьорската дейност са личностно-смисловите отношения. За да има творческо отношение към предмета на своята дейност, човек трябва да бъде достатъчно свободен. За актьора е необходимо да може да разглежда нравствените конфликти от различни гледни точки. Наличието на твърди стандарти би затруднило тази му способност.

Второ, отделеният от Собкин комплект от скали, с които корелира „скалата на способностите“, напълно съответства на вторичния фактор на Кетъл QVIII /ниско суперего – високо суперего/. Смислът и функцията на силното суперего е да потиска спонтанните прояви на Аз-а. Т.е. прави се извода, че по-малко способните студенти изпитват затруднения в личностните себеизяви. А личностната изява е основна характеристика на актьорската професия и заема централно място в процеса на обучение. На нея е посветен специален период в обучението, наречен „Аз в предлаганите обстоятелства“.

Собкин търси и тези личностни характеристики, които отличават отпадащите от обучението студенти от продължаващите успешно. Той установява статистически значими различия в стойностите на L-скалата – отпадналите студенти показват по-високи стойности. Високите значения на L-скалата характеризират качества като подозрителност, ревнивост, догматизъм. Лицата с високи показатели по тази скала се фиксират върху неуспехите си, изискват другите да носят отговорност за техните грешки. Те се дразнят от превъзходството на другите, трудно се поддават на влияние от други хора, по-малко свързани с групата. Психологическият смисъл на тази характеристика Собкин тълкува като „защита на Аз-а“. Този параметър характеризира високото вътрешно напрежение, прерастващо в чувство за социална неувереност. Тези характеристики съществено деформират ситуацията на открито междуличностно общуване между студента и преподавателя. Същевременно раздражението от превъзходството на другите силно усложнява групово-

вите взаимодействия.

Третото изследване на Собкин обхваща 14 студента, чиито личностни характеристики биват проследявани през четирите години на обучението /1984/. Сравняването на средногруповите личностни профили показва, че през периода на обучение нараства емоционалната неустойчивост, увеличава се чувствителността към заплахата, увеличава се емоционалната чувствителност, нараства подозрителността, раздразнителността, увеличава се чувството за вина и общото напрежение, нараства естествеността, наивната емоционална искреност.

При анализа на промените той обръща внимание на факта, че повечето от скалите влизат в отделения от Кетъл вторичен фактор Q2 – регулиране на чувствата и възбудата. Основната промяна в личностния профил по всички скали, влизани в Q2, е в една и съща посока – развиване на повишена възбудимост.

Освен анализ за изясняване на тенденциите в изменението на една или друга личностна проява, Собкин прави и качествен анализ на личностните особености на студентите по актьорско майсторство. Целта е да се изясни как са свързани помежду си едни или други личностни параметри, каква е структурната особеност на тези взаимовръзки.

За да се установи това, се провежда факторен анализ на скалите на теста по резултатите от изследванията на студентите във всеки курс. Той показва, че най-съществени изменения в структурата на личността произтичат през първата година на обучението. Факторните структури, установени при постъпване в училището, съществено се различават от резултатите, получени през следващите курсове. Това позволява да се каже, че първата година от обучението, която е наситена с психотехнически упражнения, осигурява основните структурни промени в личността на студентите по актьорско майсторство.

За да открие устойчивите структурни особености на личността на студента-актьор, авторът прави факторен анализ на резултатите от всички четири изследвания. Формират се четири фактора:

В първия фактор влизат скалите: емоционална устойчивост, самоконтрол, напрежение, подозрителност, чувство на вина, общителност, безгрижност. Това съответства добре на Q2.

Във втория фактор влизат скалите: доминиране, смелост, емоционална чувствителност, проникателност.

Останалите два фактора имат проста структура. Единият е интелект, а другият – независимост.

За да изясни приликата между личностните профили на студентите, Собкин използва клъстър – анализ и анализира степента на сходство през всяка година на обучението. Резултатите показват, че степента на близост на профилите се увеличава с всеки следващ курс. Съществени различия се наблюдават само между първи курс и останалите. При

жените се наблюдава по-голямо типологично единство, отколкото при мъжете.

Не малка част от изследванията както на актьорските способности, така и на личностните качества, се провеждат във връзка с необходимостта от прецизиране на подбора на кандидат-студентите в театралните училища.

Шангина /1984/ провежда изследване с психолози, педагози и режисьори, в основата на което е сравнителен анализ на независими характеристики, за да установи общите критерии, според които те оценяват кандидатите по време на приемните изпити. Систематизирането се прави на принципа на съвпадение на отделните признаци, необходими в професията на актьора. Получените признаци са разделени на три групи: водещи, необходими и желателни. Водещи са:

1. Сценическо обаяние, заразителност.
2. Емоционално възприятие и емоционална възбудимост, т.е. възприемчивост с всички сетива в комплект.

3. Богатство на личността /т.н. "ефект на личното присъствие" в изпълнението/.

4. Способност за импровизация
5. Своеобразие и изразителност на пластиката
6. Емпатия.
7. Активна жизнена позиция. Светоглед.
8. Бърза превключваемост на нервните процеси /способност за саморегулация и пренастройване/. Сценичен темперамент.
9. Въображение и фантазия.
10. Изразителни и ярки гласови данни.

В групата на необходимите признаци влизат:

1. Интуиция
2. Наличие на вътрешна и външна култура
3. Наивност и детскост
4. Способност за самостоятелно и оригинално мислене и действие в предлаганите обстоятелства
5. Музикалност и ритмичност
6. Способност за образно възприятие и осмисляне на действителността.

7. Творческа инициативност и готовност за работа

В групата на желателните, макар и по-малко ценни признаци влизат: 1. Жизнен опит; 2. Наблюдателност; 3. Способност за публично усамотяване; 4. Трудолюбие; 5. Чувство за хумор; 6. Емоционална и мускулна памет; 7. Своеобразие на биографията на абитуриента

Както вече беше отбелязано, един от основните стимули на психологическите изследвания на личността на актьора, е подборът на кандидатстващите актьорско майсторство. Както художествените ръководи-

тели, така и голяма част от преподавателите по останалите дисциплини осъзнават помощта, която могат да получат от психолога както по време на приемните изпити, така и след това през целия период на обучение. В големите руски висши театрални училища в Москва и Санкт Петербург вече съществува традиция в използването на психологически изследвания по време на приемните изпити. Петров /1986/ вижда задачата на театралното училище не в научаване на бъдещия актьор на всичко, а в това, той да бъде научен свободно да използва в творчеството си своята личност, да му се даде увереност в себе си, която се изразява в създаване на чувство за личностна неповторимост. Петров се интересува от влиянието на публичността на актьорската изява върху характера на изпълнението и особено от този случай, при който зрителите не се преживяват като източник на вдъхновение от актьора, а като сериозен стресор. Според него една от важните способности на актьора е способността в условията на стрес да съхрани целостта на своето поведение и своята индивидуалност.

Авторът провежда изследване с цел да установи психологическите причини, които пречат на актьора да се справи със стреса и така да развива свободата си на сцената. Изследваните лица са студенти по актьорско майсторство от първи и трети курс. На тях им предлагат три типа упражнения, като основната разлика между тях е в сложността на задачата. В първите два типа влизат упражнения за внимание, „вяра в предлаганите обстоятелства“ и др. Докато в първата група упражненията са насочени към отделни елементи /напр. „пищеща машина“, „огледало“ и пр./, то във втората група упражненията изискват свобода на владеене на основните елементи на актьорската техника, но извършващи се в различни предлагани обстоятелства. Най-характерни за втората група са упражненията, изискващи памет за физически действия.

Изпълнението на упражненията от третия тип изисква нови, неизвестни начини за решаване. Това са задачи за превъплъщение чрез условна или свръхусловна „драматургия“. Вместо пиеси на студентите се предлагат цвят, линия, абстрактна живопис и рисунки, отделни звуци, фрагменти от музикални произведения, шумове и др.

Естествено този вид упражнения изискват въображение, асоциативно мислене, интуиция – качества, без които е невъзможно каквото и да е творчество. За експериментаторите е важно поведението на човека в тази нестандартна проблемна ситуация, в която няма готови образци на отговори. Според Петров упражненията от третата група могат да се сравнят с проективни методи.

Експериментът се провежда в продължение на една учебна година и в процеса на работата се обособяват четири групи студенти.

Първата група изпълнява успешно първия тип задачи, намира удовлетворителни решения на втория тип, но почти не се справя с третия

тип задачи.

Втората група, напротив, води при решаването на задачите от третия тип, постига значителен успех при решаването на задачите от втория тип, но не проявява интерес към задачите от първия тип.

Третата група успява умерено в трите типа задачи, но най-интересни работи показва във втория тип.

Четвъртата група /грима души/ не се проявява в нито една от задачите.

По време на преглед на актьорските задачи за най-интересни биват определени работите на студентите от втората и частично от третата група.

Петров използва личностния въпросник на Айзенк, въпросника за личностна тревожност на Тейлър и тестът на Роршах, за да провери хипотезата, че разпределянето на студентите в тези групи се извършва въз основа на техните личностни особености.

Резултатите от експеримента показват, че лошото изпълнение на актьорските задачи е свързано с ниски стойности на скалата екстраверсия-интраверсия, т.е. с висока интравертираност и ниски стойности на невротизма и тревожността. Според автора, групата с изразена екстраверсия, повишен невротизъм и равнище на тревожност над нормата е най-активна и смела, при нея се забелязва изразена готовност да рискува при изпълнението на всяка нова задача.

Петров отделя специално внимание на няколко студента, които имат еднакви резултати от психологическото изследване, но постиженията им в практическата актьорска работа са различни. За да определи причините за това различие, той използва проективния тест на Роршах. Според него, характеристиката „тип преживяване“ е тази, от която зависи изживяването на актьора. Преобладаването на екстратензивен тип преживяване, при който водещи са силата и яркостта на външните впечатления; възпрепятства творческата свобода на актьора. Докато преобладаването на интратензивен тип преживяване се характеризира с дълбочина на преживяванията и той го разглежда като проява на способността за самостоятелно творчество и по-голяма независимост от външните обстоятелства.

Valette /1989/ изследва връзката между креативност и личностна идентичност при актьори. Изследвани са 84 студенти по актьорско майсторство с теста на Барън-Уелш за креативност /B-WRAS/ и скала за личностна идентичност /EOM-EIS/. Допускането ѝ, че между креативността и личностната идентичност съществува връзка, не се потвърждава. Този резултат ни връща към изследването на Konijn, възгледа на Дидро и цялата школа на представянето и подтиква към открито поставяне на въпроса „Какво означава актьорът да бъде автентичен по време на изпълнение?“. Един от многото въпроси, които очакват своя отговор.

Втората хипотеза, че лицата с високи нива на личностна идентичност ще имат по-високо равнище на креативност от тези с по-ниски нива на идентичност, също не се потвърждава. Така, независимо от някои възгледи в литературата, резултатите не подкрепят предпоставката, че творческите личности притежават по-високи нива на идентичност.

Една от най-неизследваните черти на актьора, за чието особено място в съвкупността от качества актьорите, режисьорите и театроведите са единодушни, е запазването на детското начало у актьора, детската непосредственост на възприятието и преживяването. Казакина / 1986/ обръща внимание на сходството между актьора и детето в контекста на тяхната обща дейност – играта. Тя се опитва да намери спецификата на проявите на детското начало в актьорския талант, като се опира на идеята, че съществува връзка на актьорската способност с някои особености на детската възраст. Сред тези особености са: 1. качествата, свързани с емоционалния характер на възприятието и опознаването на действителността и 2. качества, свързани с характера на реакциите към възприеманото – лесно възникваща активност, готовност да се реагира непосредствено на впечатленията, действителен характер на въображението.

Според Казакина, първите са важни за развитието на общия творчески потенциал на личността, а вторите са специфични именно за актьорския талант, при който, според Станиславски, всяко създавано отвътре чувство, настроение, преживяване рефлекторно се отразява навън. Казакина счита, че основната за актьора способност да изважда „вътрешния живот“ навън, се дължи на запазването на непосредствеността на детското реагиране, на потребността на детето веднага да изрази преживяното.

Казакина, заедно с Рождественская, провеждат експериментално изследване на непосредствената, спонтанна изразителност на студенти по актьорско майсторство. На първия етап на изследването студентите биват помолени да дадат словесно описание на външността на друг човек, избран от самите тях. През това време експериментаторите регистрират не само съдържанието на разказа, но и спонтанното, непреднамерено двигателно поведение на изследвания. Експериментаторите забелязват значителни индивидуални различия между изследваните по отношение на тяхната непосредствена експресия. Освен това, се оказва възможно отделянето на някои „единици“ на тази експресия – например жестове „на описание“ и на „показване“, които се отличават един от друг по степента на изразителност.

На втория етап на изследването двете авторки разработват методика за диагностика на неволевата изразителност на личността. На изследваните лица се предлага теста на Роршах и теста ТАТ. Експеримен-

таторите регистрират не само съдържанието на асоциациите, но и тяхната експресивна „рамка“. На видеозапис се фиксира двигателното поведение на изследваните по време на тестовете. След това, въз основа на специално разработени оценъчни скали, то се анализира. Получените резултати се съпоставят с успеха по основната специалност. Оказва се, че ниската неволева двигателна активност или нейното отсъствие почти във всички случаи съвпадат с ниска оценка от педагозите на професионалната надареност на студентите. Но от друга страна, твърде високият брой жестове на „показване“ /над 2,5 пъти повече от средното за групата/ също може да не бъде свързано с високи оценки на способностите. Този експериментален факт засяга важния проблем за мястото на неволево, непосредственото в актьорската надареност. Според Казакина, твърде голямото относително тегло на произволността в сценическите способности, а също и недостатъчното умение тя да бъде управлявана, т.е. ниското ниво на саморегулация на личността – могат да бъдат пречки за обучението по актьорско майсторство.

Казакина прави заключението, че само професионалното използване на потенциала на непосредствеността, на спонтанността благодарение на високата саморегулация на актьора превръща детското начало в актьорската индивидуалност в средство за творчество.

Талиян също обръща внимание на близостта, но и на разликата между вярата на детето и вярата на актьора. „Детето просто се наслаждава на играта на своята фантазия, играе, забавлява се. А играта на актьора – това е сериозен, целенасочен труд, където няма място за забава и който се предшества от щателна, обмислена и дълга подготовка, но успехът на неговата дейност, резултатът от свършената работа в голяма степен зависи и от тези особености на фантазията, които се наблюдават при детето.“ /1970, с. 134 /.

Кочнев /1986/ изследва динамиката на емоционалната реактивност в процеса на обучение по актьорско майсторство. Регистрира се кожно-галавичната реакция като вегетативен корелат на емоционалната реакция на реален и въображаем стимул /гоков удар/. Изследваните лица са студенти по актьорско майсторство, които са ранжирани по успешност на овладяването на актьорската професия на базата на два показателя: а/ средна оценка от приемния изпит по актьорско майсторство, поставена от изпитната комисия и б/ средна оценка по този предмет, получена от съответните преподаватели. Кочнев сравнява резултатите на професионално най-успешните и най-неуспешните групи студенти, а също така корелира оценката за професионална успешност с параметрите на емоционалната реактивност. Получените резултати показват, че по-високото равнище на професионална успешност е свързано с: 1/ по-голямо съответствие между емоционалните реакции на действителен и въображаем стимул; 2/ по-точно диференциране на емоци-

оналните реакции на различни по интензивност стимули; 3/ по-голяма амплитуда и по-малко време на КГР на въображаеми емоциогенни стимули; 4/ положителна връзка с устойчиво равнище на емоционална активация. Факторният анализ подкрепя тези зависимости.

Друго изследване на същия автор /Кочнев, 1988/ разкрива следните възрастови тенденции:

– увеличаване на съответствието между величината на КГР и интензивността на въображаемите стимули;

– увеличаване на мощността на емоционалната реакция на въображаеми стимули и едновременно с това намаляване на зависимостта на емоционалните реакции от равнището на активация;

– увеличава се подвижността на емоционалните реакции.

Наблюдаваните изменения са по посока на оптимизиране на динамиката в емоционалната реактивност на студентите и на усъвършенстване на преднамерената регулация на емоционалните реакции на въображаем стимул. Овладеват се професионално значими качества, които според Кочнев са значимо свързани с успешността на актьорското изпълнение.

Обект на анализ на автора е и връзката на параметрите на емоционалната реактивност с годишната оценка по актьорско майсторство. Най-същественият резултат в тази връзка е значителното увеличаване между първи и трети курс на броя на показателите, описващи емоционалната реактивност, които корелират с оценката на преподавателите. Друг интересен факт е, че оценката от приемните изпити корелира значимо с годишната оценка от първи курс, но не и с оценките от следващите курсове. Този резултат Кочнев интерпретира като „значителна преоценка на първите впечатления за равнището на актьорските способности на изследваните лица в посока на приближаване на тази оценка към експерименталните данни за професионално значимите качества на студентите“ /Кочнев, 1988, с. 141/.

В изследване на когнитивните стилове на Карл Юнг, проведено от Стоицова /1994/, участват и 39 студента от НАТФИЗ от специалностите актьорско майсторство за драматичен театър, кинознание, театрознание, режисура и публична реч. Резултатите от изследването показват, че от четирите когнитивни стила, наречени условно технически (усетливост/мислене), планиращ (интуиция/мислене), учителски (усетливост/преживяване) и артистичен (интуиция/преживяване), при студентите от НАТФИЗ артистичният стил е значимо преобладаващ – 82,1% срещу 10,3% за планиращия и общо 7,7% за учителския и техническия когнитивни стилове.

Във втората извадка от студенти в Новия Български Университет /специалности Продуцентство, Медиазнание и Връзки с обществеността/ водещ е също артистичният стил, който обхваща 45,3% от извадката,

следван от планирация – 40, 55 от лицата в тази подизвадка. Останалите два когнитивни стила – учителски и технически, са с равно разпределение – по 7,1%.

В основата на когнитивния стил стоят две дименсии с по 2 полпоса – 1. усетливост/интуиция и 2. мислене/преживяване. Те се пресичат ортогонално, като на индивидуално равнище се съчетават по 2 полпоса от двете дименсии. При актьорския стил се съчетават интуицията и преживяване, което „показва тенденция към склонност към изява на изследваните лица и/или шюх в разбиране областта на изкуствата. Индивидите, възприемащи и преработващи информацията на базата на интуицията и преживяването, разчитат по-скоро на ентузиазма и проникателността /insight/, отколкото на обективните факти“ /Стоицова, 1994, с. 18/. Получените резултати са в съответствие с останалите изследвания на актьори, които показват водещо място на емоционалността сред личностните характеристики на актьорите.

В последните години един от частно-психологическите проблеми, които привличат вниманието на изследователите, е този за сценичния страх. Повечето от изследователите го разглеждат като производен на по-общия проблем за тревожността като характеристика на личността, така и като психично състояние. Steptoe /1995/ изследва влиянието на сценичния страх върху студенти по АМ. Резултатите показват, че от 178 изследвани лица при 9,6% той се преживява като остър проблем, а при 36,7% като умерено тежък. Установява се положителна корелация с невротизма и отрицателна корелация с екстраверсията. Най-силно повлияните елементи включват физически компоненти като позата и дишането, както и емоционални компоненти като характеризирането на образа. Авторите разделят възможните реакции към стресовата ситуация по време на сценичното изпълнение на две групи – когнитивни и поведенчески. Чрез факторен анализ на когнитивните реакции се идентифицират две независими дименсии – мисли, концентрирани върху паниката или загубата на контрол и мисли, свързани със загубата на съзнание. И двете дименсии са свързани със сценическия страх, независимо от невротизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Бергман, И. /1985/ Волшебство без волпелства. Театр, 11.
 Брук, П. /1978/. Избрани произведения. С: Наука и изкуство.
 Вълва, М. /1985а/ Личностно-психологически фактори за успеха и неуспеха в творчеството на актьора. Театрален бюлетин, 5, 34-58.
 Вълва, М. /1985 б/ Влияние на потребността от постижение и самооценката върху приписването на причините за успеха и неуспеха при актьори. Психология, 6, 11-16.
 Вълва, М. /1990/ Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по

актьорско майсторство. Психология, 4.

Гротовски, Й./1984/ Към белен театър. Театрален бюлетин, 2,3,4.

Дидро, Д. /1966/ Парадокс за актьора. В: Паси, И./ред./ За красотата и изкуството, Наука и изкуство, С.

Ефрос, А. /1980/ Религицията – моя любов. С: Наука и изкуство.

Жидков, В.С.(ред.) /1981/ Зритель в театре. Москва :ВТО.

Казакина, Е.Я. /1986/ О детском начале в актерской одаренности. В:Колчин, Е.Е., Рождественская, Н.В.(ред.) Диагностика и развитие актерской одаренности, Л: ЛГИТМиК, 32-38.

Кочнев, В.И. /1983/ К проблеме изучения актерской способностей. Вопросы психологии, 1, 108-112.

Кочнев, В.И. /1986/ Исследование динамических характеристик эмоциональной реактивности в связи с проблемой актерских способностей. Вопросы психологии, 5, 153-160.

Кочнев, В.И. /1988/ Динамика эмоциональной реактивности в процессе обучения основам актерской профессии. Вопросы психологии, 3, 138-144.

Петров, В.А. /1986/ Перспективность применения экспериментальных методов психологии в театральной педагогике. В: Диагностика и развитие актерской одаренности, Л: ЛГИТМиК, 47-54.

Собкин, В. /1984/ Опыт исследования личностных характеристик студента-актера. В: Гройсман, А.Л.(ред.) Психолого-педагогические аспекты обучения студентов творческих вузов. М: ГИТИС, 22-37.

Стоицова, Т. /1994/ Типологията на когнитивните стилове на Карл Юнг: Възможности за индивидуална диагностика. Българско списание по психология, 3, 14-28.

Стрелер, Дж. /1984/ Театр для людей. М: Радуга.

Тальян, Л.Ш. /1970/ Некоторые особенности психологии актера в творческом процессе. Ереван: Айастан.

Товстоногов, Г. /1984/ Зеркало сцены. т.1, 2. Л: Искусство.

Чехов, М. /1986/ Воспоминания. Письма. М: Искусство.

Шангина, Е. /1984/ Проблемы диагностики художественных способностей и творческого потенциала будущих студентов. В: Гройсман, А. Л.(ред.) Психолого-педагогические аспекты обучения студентов творческих вузов. М: ГИТИС, 118-129.

Шор, Ю.М. /1986/ Актер глазами философа. В: Колчин, Е.Е., Рождественская, Н.В.(ред.) Диагностика и развитие актерской одаренности, Л., 4-11.

Aaron, S. /1986/ Stage fright. It's role in acting. The University of Chicago press. Chicago and London.

Arnold, M. /1991/ The manipulation of the audience by director and actor. In: (Glenn Daniel Wilson, Ed.) Psychology and performing arts, Swets & Zeitlinger, Amsterdam, Netherlands.

Attigui, P. /1993/ Theatre du reel.(Reality theater.) Evolution Psychiatrique, Apr-Jun, Vol. 58(2), 303-310.

Bates, B. /1987/ The way of the actor: A path to knowledge & power. Shambhala Publications; Boston, MA, US.

Brook P. /1993/ There are no secrets. Thoughts on Acting and Theatre. London: Methuen Drama.

Gillibert, J. /1990/ La „jouissance“ de l'acteur au theatre.(The actor's pleasure in the theater.) Revue- Francaise-de-Psychanalyse, Jan-Feb, Vol. 54(1), 101-110.

Gleitmann, H. /1990/ Some reflections on drama and dramatic experience. In: (Irvin Rock, Ed.) The legacy of Solomon Asch: Essays in cognition and social psychology. Lawrence Erlbaum Associates, Inc, Hillsdale, NJ, US.

Groen, J.A. /1990/ Psychoanalyse en toneel.(Psychoanalysis and the theatre.) Tijdschrift voor Psychiatrie, Vol. 32, 72-85. /In Dutch/.

Hammond, J.; Edelman, R.J. /1991/ Double identity: The effect of the acting process on the self-perception of professional actors: Two case illustrations. In: (Glenn Daniel Wilson, Ed.) *Psychology and performing arts*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam, Netherlands.

Hannah, M.T., Domino, G., Hanson, R. & Hannah, W. /1994/ Acting and Personality Change: The Measurement of Change in Self-Perceived Personality Characteristics during the Actor's Character Development Process. *Journal of Research in Personality*, 28, 277-286.

Hitchcock, K., Bates, B. /1991/ Actor and mask as metaphors for psychological experience. In: Glenn Daniel Wilson (Ed.) *Psychology and performing arts*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam, Netherlands

Konijn, E.A. /1991/ What's on between the actor and his audience? Empirical analysis of emotion processes in the theatre. In: / Glenn Daniel Wilson, Ed./ *Psychology and performing arts*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam, Netherlands.

Konijn, E.A. /1995/ Actors and Emotions: A Psychological Perspective. *Theatre Research International*, vol. 20, 2, 132-140.

Mirza, R. /1992/ Ambigüedad de los límites en la representación teatral.(Ambiguity of the limits in theatrical representations). *Revista Uruguaya de Psicoanálisis*, 75, 141-149

Neuringer, Ch. /1991/ The social intelligence of acting students. *Journal of Psychology*, Sep., Vol. 125(5), 549-556.

Neuringer, Ch. & Willis, R.A. /1995/ The cognitive psychodynamics of acting: Character invasion and director influence. *Empirical Studies of the Arts*, Vol. 13(1), 47-53.

Noice, H., Noice, T. /1994/ An Example of Role Preparation by a Professional Actor: A Think-Aloud Protocol. *Discourse Processes*, 18, 345-369.

Nuetzel, E. J. /1995/ Unconscious phenomena in the process of theater: Preliminary hypotheses. *Psychoanalytic Quarterly*, LXIV, 345-352.

Reciniello, S. Towards an understanding of the performing artist. In: Glenn-Daniel Wilson (Ed.) *Psychology and performing arts*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam, Netherlands.

Septoe, A., Malik, F., Pay, Ch., Pearson, Ph., Price, C. & Win, Z. /1995/ The impact of stage fright on student actors. *British Journal of Psychology*, 86, 27-39.

Valette, C.L. /1989/ The relationship between creativity and ego identity of actors and actresses. *Dissertation Abstracts International*, vol. 50, No. 2, 398-A.

de Vries, J. /1995/ Teaching actors in training to learn to cope with performance anxiety. Presentation for Athe conference, San Francisco, August 9, 1995.

Vulova, M. /1996/ Educating students of acting: The challenge of the changing personality. In: J.Somers /Ed./ *Drama and Theatre in Education: Contemporary Research*. Captus Prass Inc.

Warren, B. /1980/ Disability and social performance. Using drama to achieve successful „acts of being“. Brookline Books, Inc; Cambridge, MA, US.

Zuckerman, M. /1989/ Personality in the third dimension: A psychobiological approach. *Personality and Individual Differences*, vol. 10, 4, 391-418.

VALUE TRANSFORMATION IN THE PERIOD OF SOCIAL POLITICAL CHANGES IN BULGARIA*

Krassimira K. Baytchinska**

ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ЦЕННОСТИТЕ В ПЕРИОД НА СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРИЯ

Красимира Байчинска

Предмет на изследване е трансформацията на ценностната система в България. Предполага се, че изучаването на ценностните конфликти и начините за тяхното разрешаване е един от възможните пътища за анализ на ценностната трансформация. Ценностният конфликт се определя като мотивационна несъвместимост на две ценности. В центъра на внимание са ценности, които очакваме, че са в конфликт – това са, от една страна, базалните ценности на социалистическо общество, а от друга – тези на съвременното демократично общество (социална справедливост, равенство, богатство, власт, свобода, независимост и социално признание). Изследването има за цел да изясни: 1) взаимоотношения на тези ценности – на взаимодопълване или на конфликт; 2) тяхната йерархия 3) начините за разрешаване на конфликти между тях.

Резултатите показват, че в България е налице определена промяна в ценностите приоритети, която говори за наличие на нова демократична ориентация. Разкрити са някои амбивалентни характеристики на ценностната трансформация.

Introduction. Psychological models pay little attention to value system resilience. It is natural as it is one of the most stable psychic structure. Contemporary psychologists, in particular those living in Eastern Europe, experience value system transformation on macro- and micro-social levels and are challenged to deal with this problem scientifically and pragmatically as well.

Two phenomenological observations from everyday life are of great importance when studying value transformation. Social changes in 1989 were based on value reversion – common property, social justice and equality values were substituted by values relatively opposite to them: freedom, independence, self-respect, wealth, private property. After five decades Eastern Europe faces the values of democratic society.

The fact of the rearrangement of value priorities in Eastern Europe, in

* The text of this article is an extension of the report "Value transition in Bulgaria" presented at the Fourth European Congress of Psychology, symposium: „Values and politics“, July 2-7, Athens, Greece.

** Красимира Байчинска – д-р ст.н.с. II ст., Институт по психология, БАН

Bulgaria in particular, does not mean that on individual level the new value system has already been established. People are still full of doubts and conflicts in respect to their values and its hierarchy. The process of value transformation is still going on.

This process has two important aspects – value disintegration from one side and value hierarchy restructuring (changes of value priorities). Unfortunately the vast majority of investigators of value transformation are mainly dealing with the problem of value hierarchy restructuring i.e. changes in value priorities but do not pay necessary attention to the value system disintegration (Nedelcheva, 1996; Popova, Stoilova 1993). In such way value transformation loses its flavor and special developmental characteristics.

It has been suggested that the study of value conflicts and ways of their resolution is one of the possible ways for analysis of value transformation itself. The hypothesis was that value conflicts are the main expression of value disintegration while their resolution could contribute to restructuring of value priorities and is connected with forming a new value hierarchy.

Value conflict can be defined as motivational incompatibility between two values – the realization of one of them prevents the realization of the other. For example let us take the values 'equality' and 'wealth'. After the Second World War in the former socialist countries these two values were in conflict, they were seen as incompatible and the priority of equality was proclaimed.

In contemporary psychology value conflict has already been a subject of scientific inquiry. There are two relatively opposite approaches to it. The value conflict became a subject of experimental study in the work of Milton Rokeach. He considered it to be the main cause for changes in values priorities and attitudes as well. In his self-confrontative experiments Rokeach demonstrated that the realization of the inconsistency between some values could lead the changes in value hierarchy (Rokeach, 1973).

Rokeach's main idea about the mechanisms of resolving value conflict was based on the cognitive balance theories. These theories insisted on the presence of a motivation toward cognitive consistency. Rokeach agreed with this suggestion but added that the resolution of value conflicts was aimed to preserve the self-respect of the individual (Rokeach, 1973).

At the end of the 80s the interest toward value conflicts was provoked once again but in the framework of quite different approach to value system. Schwartz and Bilski analyzed in details the motivational content of a large number of values and differentiated 10 values categories – power, achievement, hedonism, stimulation, self-direction, universalism, benevolence, tradition, conformity and security (Schwartz & Bilski, 1987, 1990).

Each category unites several values with a similar goal. For example the values: freedom, independence, creativity, choosing one's own goals represent the motivation for independent thought and action and form the

category 'self-direction'. The values – social justice, equality, wisdom, a world at peace, a world of beauty refer to understanding, tolerance and protection for the welfare of all people and for nature, and form the category called by Schwartz and Bilski 'universalism'.

The main attractive idea of these authors refer not only to value categories but to the hypothesis concerning the relationship between the ten delineated categories. Two types of relationships are possible – compatibility and incompatible or conflict. The authors present the relationship between different categories as follows:

Fig. 1. Model of the structural relations among ten motivational categories (after Schwartz, 1992)

These categories that are placed in the opposite sides are in conflict. For example the category of universalism is in conflict with the category of power but it is compatible with self-direction. In a large cross-cultural study Schwartz confirmed his basic idea about a near to universal character of the relationship between the ten value categories mentioned above (Schwartz, 1992).

So while Rokeach was interested in the mechanism of resolving of value conflicts, Schwartz focused on value structure, in particular on existence of universally valid value conflicts. In other words Rokeach dealt mainly with the dynamic aspects of value conflicts, while Schwartz – with their motivational content and their universal character. These differences together with some others represent two different approaches to the value system (see Baytehinska, 1994).

It is obvious that these approaches are not contradictory but complementary to each other. One should take into account both aspects of value conflict – the semantic that is related to relationship between the goals that underline each value and the energetic that is related to value hierarchy that represents the intensity of each value.

So the main hypothesis is that the value system is a psychic structure which has two main aspects: energetic and semantic. This two aspects form an unity that is disturbed when value conflict arise in the system. The new unity of the both aspects is formed as a results of the resolution of the value conflict. It could be supposed that there are two main ways of value conflict resolution: 1) subordination of conflicting values and 2) their coordination. These mechanisms of resolving value conflict are schematically presented in fig. 2:

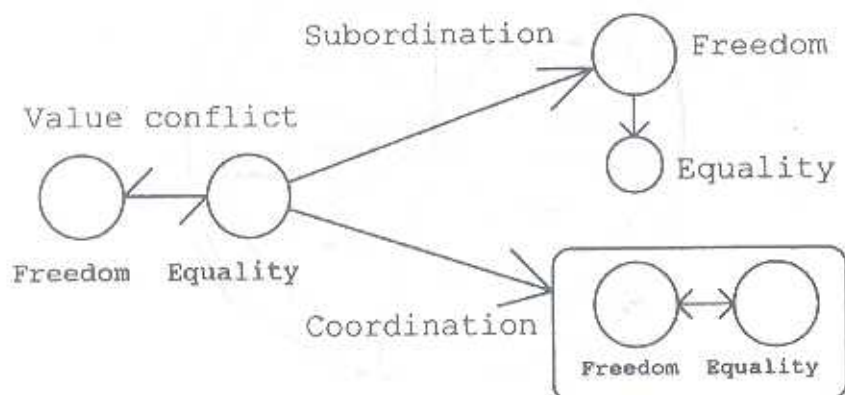

Fig 2. Two ways of value conflict resolution

The resolution of value conflict through subordination is based on the creation of the value priority – one of the alternative values is estimated as dominant or more important. In this case the value conflict is resolved on energetic plane. Coordination is relatively opposite to subordination. Value conflict is resolved not through the creation of inequality in the value's intensities but through formation of new meaning out of the alternative values. This is based on the creative activity of the consciousness (Smith, 1979).

The mechanism of subordination has been studied first by Rokeach in his self-confrontative experiments (Rokeach, 1973, Rokeach & Grube, 1979). As for the mechanism of coordination, related to the formation of a new meaning out of few relatively opposite values, it is more intensively demonstrated and studied in psychotherapy (Frankl, 1955, 1972).

After all said above about value conflicts and their resolution, I am able

to define the aim, tasks and hypotheses of the present empirical study. The aim was to investigate the main value conflicts that are peculiar for the transition toward democratic society and the ways of their resolution.

Eight values, which are symptomatic of value change in East Europe and in Bulgaria, in particular, and defining its main trend have been chosen as objects of analysis. They are: 1) social justice (abolishing of injustice, concern for the poor); 2) equality (equal possibilities for all people); 3) wealth (material possessions, money); 4) power (influence and control over the others); 5) freedom (independence of thought and action); 6) independence (avoiding having to rely on others); 7) self-respect (belief in one's own importance); 8) social recognition (respect and approval from others). These values were put in focus because of the following considerations:

1) They represent the most important values proclaimed in the former socialist society – social justice and equality from one side and the so called „bourgeois“ values – power and wealth from the other side. Communist propaganda used to insist on them as being strongly opposite. The list includes also such values as freedom, independence and self-respect which are among the most important values of democratic societies (see for example Rokeach & Ball-Rokeach, 1989). In socialist society freedom was not dismissed but reinterpreted. It was considered as „a necessity that one has to become conscious about“.

2) Cross-cultural study of values has provided us with data about relationships between those values (Schwartz, 1987, 1992).

It has proved the hypothesis that 'social justice' and 'equality' are compatible and form one motivational category, first called 'prosocial' and later referred to as 'universalism'. Values such as 'wealth' and 'power' are considered to form another category – that of 'power'. The latter is defined as dominance and control over resources and people. As far as 'freedom', 'independence' and 'self-respect' are concerned they are included in third motivational category – 'self-direction' that is interpreted as independence of thinking, choosing, examining, creating and acting. As one can see on the fig. 1 the category of universalism is opposite to that of power but it is compatible to that of self-direction (Schwartz, 1992).

The main tasks of the study are: 1) to check whether the relationships between the eight values are preserved in the situation of the transition from socialist values to democratic ones. Special attention is to be given to the awareness of value conflicts. 2) to analyze the ways of value conflict resolution – subordination and coordination respectively.

The following **hypotheses** have been tested:

1) The transition will result in experiencing conflicts between the values 'equality' and 'social justice' included in category 'universalism' and 'wealth' and 'power' from the category 'power'. It is supposed that the sub-

jects will be aware of these conflicts.

2) The relationship between categories 'self-direction' and 'universalism' will not be that of compatibility as it was shown by the cross-cultural study. I expected that values such as 'freedom' and 'independence' will be experienced either as quite different from these of 'equality' and 'social justice' or even as contradictory.

3) The concrete hypothesis about the ways of resolving of each of the 28 possible conflicts was not formulated. I used the more general hypothesis about two main ways of resolving value conflicts. It was suggested that the character of value conflict determines which of these ways is used.

Methods

Two methods were used. The first one is the value survey of S. Schwartz that is common for all participants of the cross-cultural study of values. The subject is asked to estimate the importance of each of the 56 values as a guiding principle in his /her/ life applying 7-points scale (from 0 – it is not important to 7 – it is of greatest importance). It is also possible to dismiss the value as incompatible with the personal value system. In the cross-cultural study this method is used for two purposes: 1) for studying the categorical structure of value system based on the conceptual meaning of a value derived from the pattern of intercorrelations of its importance rating with those of all the other 55 values; 2) for studying the value priorities or value hierarchy.

I used Schwartz's method only for studying value hierarchy i.e. energetic aspects of values. As for the semantic relationships, they were investigated by another method – that of value comparison. This method was chosen as relevant to the task of studying the relationships between values (such as conflict or compatibility) not objectively but subjectively i.e. as appearing in person's consciousness and experienced by him. All possible pairs of 8 values under study were formed. The subject was asked to estimate the degree of compatibility or conflict between the values included in each pair on 6-points scale (0, 1, 2 are the degrees of compatibility of the two values and 3, 4, 5 are the degrees of their incompatibility).

Subjects

Two subsamples of 94 students and 96 teachers took part into the cross-cultural study of values were used. The students were almost equally divided by sex ($M=1,64$). Woman teachers were prevailing – ($M=1,97$) that reflect the fact of feminization of the teacher's profession in Bulgaria. The mean age of the students was 21.75 (s.d.=1.88) while that of the teachers was

38.51 (s.d.=10.42). The study was done in June and July, 1993. The questionnaires were filled in the recommended order – first that of Schwartz and then, that of value comparison. The subjects were volunteers, working in groups and without any payment.

Results

In order to get the semantic structure of the 8 values under study, multidimensional scaling /MDS/ of the results of their comparison was performed. The input matrix was that of dissimilarity based on the means of the all pairs of values. The results of the coefficient of stress for the two samples are presented in table I.

Table 1. Coefficients of stress and the number of dimensions

Number of dimensions	Students	Teachers
1	0.20	0.19
2	0.06	0.04
3	0.02	0.01
4	0.002	0.002

In accordance with these results and with first two hypotheses stated above, two-dimensional representation of the values was analyzed for the both samples. As the second dimension was not clearly distinguished and the coefficient of stress for it is also very small, a one-dimensional solution was considered to be more appropriate for our data. The coordinates of the each value on this dimension are presented in table II.

Table 2. The coordinates of values in one-dimensional space

Values	Students	Teachers
1. Equality	-1.65	-1.60
2. Social justice	-1.06	-1.04
3. Freedom	-0.04	-0.47
4. Self respect	-0.14	-0.12
5. Social recognition	0.05	0.03
6. Independence	0.57	0.41
7. Wealth	1.16	1.17
8. Power	1.50	1.61

In the fig.3 each value is presented in the one-dimensional space:

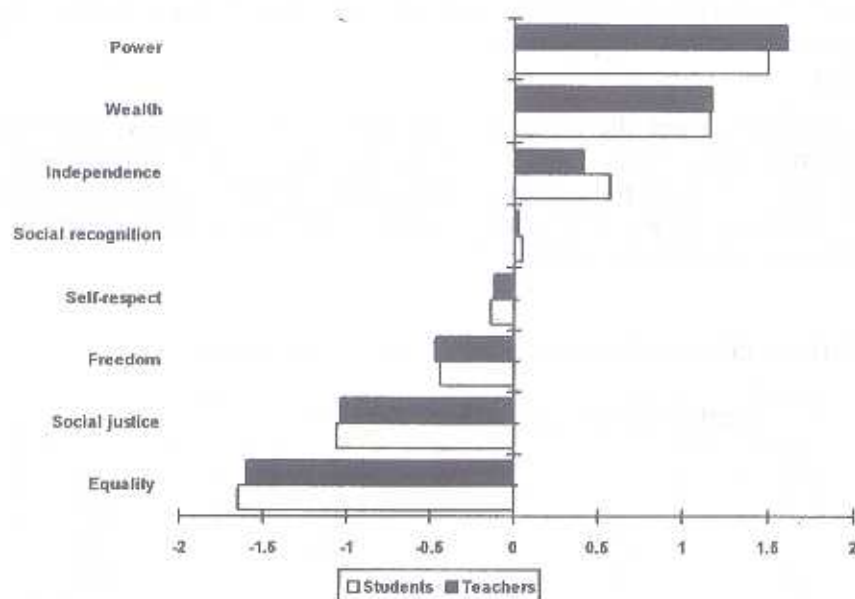

Fig 3. Representation of values in one-dimensional space

The results for the both samples are very similar:

1) The dimension is bipolar and consists of the values 'wealth' and 'power' on one side and 'equality' and 'social justice' on the other. It means that the subjects are aware of the conflicts: equality vs. wealth, equality vs. power, equality vs. wealth and social justice vs. wealth. The conflict between equality and power is bigger than that between the rest three pairs.

2) The self-directed values that are usually of most importance in democratic societies – freedom, self-respect and social recognition, are placed somehow between the two poles. a) Freedom and self-respect are relatively nearer to the pole formed by social justice and equality than to the pole formed by power and wealth. The position of freedom and self-respect in one dimensional space shows that they are experienced as more compatible with social justice and less compatible with equality. At the same time they are experienced as being in conflict with power and wealth. b) Independence is experienced as more or less compatible with the opposite pole formed by power and wealth. It is in more or less strong conflict with social justice respectively equality.

Let us now turn to the results concerning value priorities. The descriptive statistics are given below.

Table 3. Descriptive statistics for the student's sample

Values	Equality	Power	Freedom	Wealth	Self-respect	Independence	Social recognition	Social justice
Mean	4.1	2.4	6.2	4.5	5.7	5.4	4.4	4.8
S.D.	2.1	1.9	1.2	1.7	1.5	1.7	1.8	1.9
N	86	77	94	89	93	93	93	91

Table 4. Descriptive statistic for the teacher's sample

Values	Equality	Power	Freedom	Wealth	Self-respect	Independence	Social recognition	Social justice
Mean	4.1	2.5	6.1	4.0	5.8	5.7	4.8	5.0
S.D.	1.9	1.9	1.2	1.5	1.1	1.3	1.3	1.6
N	86	60	96	93	95	95	94	95

It is obvious that the intensity of freedom is highest in both samples while that of power is the lowest. It is also of interest to point out that the standard deviation of freedom is the lowest while that of power is the highest after that of equality which means that consensus about the importance of power and equality is much less than the consensus about the importance of other values.

As I have said value intensities in our present study are of interest not as such but mainly in their connection to the ways of value conflict resolution. As I have already mentioned the hypothesis was that value conflicts could be resolved through subordination of conflicting values or through their meaningful coordination. To check this hypothesis I have compared the intensities of the conflicting values. It was done as follows:

1) In order to determine the significance of means differences the means of the 8 values were compared by Sign test.*

* Because of the limited space here these results are omitted. They are represented indirectly in the models of value hierarchy on fig. 4 and 5.

2) Equality or inequality of the means of the values were presented schematically using a planet-like model of value system. (Baytchinska, 1989, 1994). According to this model values with equal intensity form one level. The value system consists of N levels, forming its periphery and a core. The core consists of the most important values the person is identified with. This core is called ideological Self (see for example fig.4)

3) The planet-like model of value system allows us to determine the way of resolving value conflict. If two conflicting values are placed on two different levels it means that their conflict is resolved by their subordination. In this case it is of special importance to see which of them is closer to the core, i.e. what the value priority is. But if the values in conflict are placed on one and the same level the conflict is not resolved on the energetic but on semantic plane. The equal importance of the alternative values shows that there is attempt of their coordination i.e. of creating a meaningful whole out of them.

Having this in mind let us turn to the analysis of the planet-like model of teacher's values presented in fig. 4.

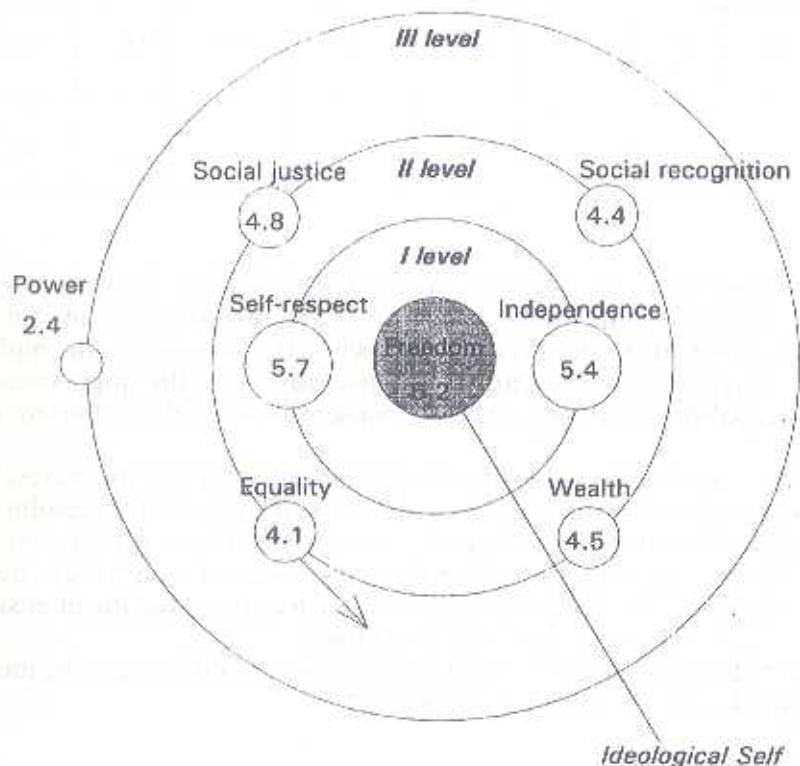

Fig.4 Planet-like model of the teacher's values. The mean of each value is put inside

1) The 'self-directed' values that are among the most important in democratic societies – that of freedom, independence, self-respect, form the core of the value system. The rest of values wealth and power on one hand and equality and social justice on the other hand, are placed on two peripheral levels. Social recognition is placed on one of the peripheral levels.

2) The most strongly experienced conflicts between equality and power respectively between social justice and power are resolved by value subordination. Power is placed on the most distant level of periphery. Its intensity is about twice less than that of equality and social justice.

3) The conflict between social justice and wealth is resolved by their subordination. The value of wealth is experienced as less important than social justice.

4) The conflict between equality and wealth is not resolved by subordination. They are experienced as being of equal importance. They are placed on one and the same level, i.e. they are coordinated. It could be supposed that their conflict is relevant to the old, communist ideology while their unity is providing the possibility of building a new oriented value system.

Now let us see the planet-like model of student's values presented in fig.5.

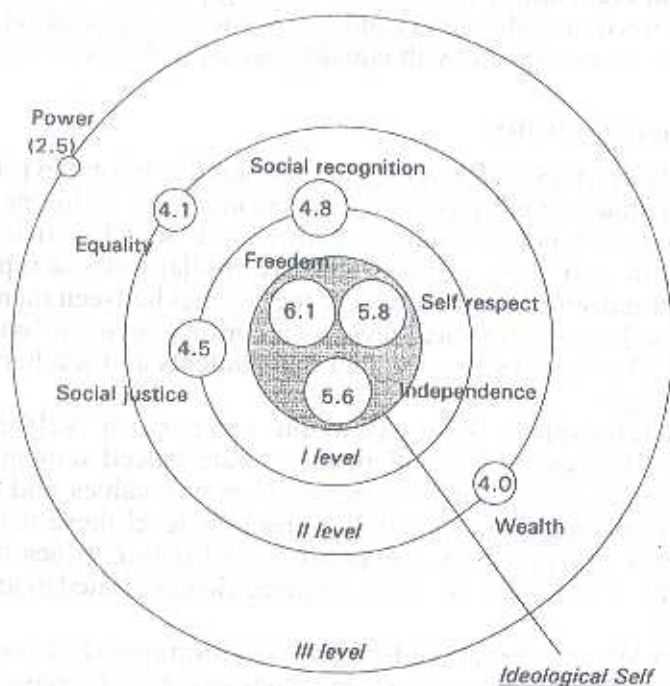

Fig. 5. Planet-like model of the student's values. Equality shows a dynamic tendency to move from second to third level

This model makes clear the ways of value conflict resolution:

1) As in the teacher's sample the self-directed values that are central for the democratic societies – freedom, self-respect, independence have been estimated as prior to all of the rest values. There is one important difference. In comparison to teacher's sample the former values are more differentiated in respect to their intensities. For example, freedom has priority over self-respect and independence. The latter form one level that has intermediate position – it is between the ideological Self and all of the rest values.

2) As in the teacher's sample the conflict between social justice and power respectively between equality and power is resolved by subordination. Power is „suppressed“ and placed on the most distant peripheral level.

3) The conflict between social justice respectively equality on one hand and wealth on the other hand is not resolved by their subordination. These three values are placed on one and the same level. It means that students are seeking their meaningful unity that used to be treated (by the communist ideology) as impossible. Special attention should be given to the dynamic tendency that equality shows. This value is going to become subordinate to social justice and wealth.

4) Social recognition shows an interesting position. It is subordinated to the values freedom, self-respect and independence. At the same time social recognition is co-coordinate with equality, social justice and wealth.

Interpretation of results

The data of MDS confirm the first but not the second hypothesis. The values under study do not form two dimensions. They form one dimension that is bipolar. One pole includes 'equality' and 'social justice', while the other – 'wealth' and 'power'. These data are similar to those reported from the cross-cultural study of values where the conflict between them was fixed and interpreted on a categorical level as a conflict between 'universalism' and 'power'. We should stress the fact that students and teachers are aware of these conflicts.

Values referred by Schwartz to the category of 'self-direction' – 'freedom', 'self-respect' and 'independence' are placed somehow between the two poles of universalistic respectively power values and don't form separate dimension. It means that on conscious level these values are not experienced as separate from universalism and power values that is quite opposite to what was expected. They are more closely related to universalistic values.

One could suggest that the bipolar dimension reveals some interesting feature of transformational process in values system. The position of some values on this dimension has mirror-like or symmetric character. The „mirroring“ of values stands for their experiencing of being strongly opposite. From that point of view all conflicts experienced consciously could be

arranged according their intensity as follows: 1) equality vs. power; 2) social justice vs. wealth; 3) freedom vs. independence 4) equality vs. wealth; 5) social justice vs. power; 6) freedom vs. power; 7) freedom vs. wealth; 8) independence vs. equality; 9) independence vs. social justice; 10) self-respect vs. power.

These conflicts are resolved through subordination or coordination of the conflicting values. This results in value hierarchy restructuring.

1) Let us take first the conflict between power from one side and equality, social justice, freedom and self-respect from the other. These conflicts express different aspects of the opposition between democratic and authoritarian ideology. The analysis of the value hierarchy shows that all these conflicts are resolved through subordination of power.

It could be suggested that all these conflicts are experienced as the essence of the totalitarian socialism we used to live. Power was a real value omitted by propaganda but actively practiced. Under socialism all 5 conflicts were veiled and hidden. The experiencing of the opposition between power from one hand and universally oriented values could be seen as awareness of an opposition between real and normative values of socialist society – equality and social justice proclaimed by communist propaganda were not achieved partially because they have been corrupted by power values that slowly but increasingly gained importance. Freedom and self-respect are not proclaimed by propaganda but they were suppressed by power. Now power is rejected or is considered to be of least importance. It can be interpreted as a negative attitude to communist regime.

2) Two other conflicts are also symptomatic of value transition to democratic society – the conflict between wealth and social justice respectively wealth and equality. These values used to be treated as incompatible by communist propaganda and, as it was pointed above, our subjects experienced them also as being in conflict. The analysis of the ways of the resolution of these conflicts shows: a) the conflict between social justice and wealth is resolved by students through their coordination while teachers subordinate wealth to social justice. b) the conflict between equality and wealth is resolved by their coordination although in the student sample there is a dynamic tendency of subordination of equality to wealth.

All results concerning value conflicts resolution could be interpreted from the point of view of the sensitivity of teachers respectively students to different social ideals. Social democratic and liberal ones are the most widely spread in the transitive period towards democratic society. The first insists on the priority of equality and social justice over wealth, the second quite the opposite. Our data about the value priorities show that the teachers are more prone to the social-democratic ideas while the students could be more sensitive to the liberal ideas. It could be also due to the greater degree of value system resilience of the young people. As the demographic structure of the Bulgar-

ian population is such that middle aged people as teachers dominate, it is probable that nowadays the social democratic ideas become more popular. This means that the former communist parties could have a great influence as it was demonstrated for example by the results of the elections in Poland in 1993, in Hungary and Bulgaria in 1994. From the psychological point of view the influence of the former Communist Party might be due to the consistency of the social-democratic ideal it has proclaimed with the peculiarities of value system restructuring.

3) The most interesting change in the value system relates to the reversion of the hierarchical order of universally oriented values – equality and social justice and self-directed ones – freedom, self-respect, independence. The communist ideology insisted on the core or leading position of the equality and social justice in value hierarchy. Now they are not there anymore. Self-directed values are placed in the core instead.

The dethroning of social justice and equality is probably a result of the fact that they could not be achieved under socialism. This leads to reevaluation of their importance. It is interesting to point out that the importance of equality is the most controversial as seen by its standard deviation. In comparison with social justice and social recognition equality is estimated as less important by teachers. Students show a similar tendency too.

However one should pay attention to the fact that on conscious level, the values that used to be of central importance for socialist society and those central for democratic society are interpreted as compatible and not as being in conflict. Although the conflict between them is not experienced they are subordinated. The self-directed values are given priorities i.e. they are estimated as more intensive than universalistic values on one hand and power-oriented values on the other hand.

Interpretation

Our data provoke some suggestions referred to the mechanisms of value transition. They are related first of all to self-directed values – freedom, independence, self-respect. These values show some ambivalent characteristics: 1) They have not yet formed a separate dimension as was expected, that means that they are not experienced as more compatible with each other than with the rest of values. 2) They have some intermediate position on the bipolar dimension. 3) Freedom and independence are not experienced as compatible as they are in cross-cultural study but more as being in conflict although a not very intensive one. Freedom and independence show a certain degree of compatibility with different poles – freedom is considered as compatible with social justice and equality but in conflict with power and wealth. Independence shows the opposite tendency – it is consciously experienced as compatible with wealth and power and in con-

flict with equality and social justice. In other words, freedom and independence are in „mirroring“ positions. As it was mentioned this conflict was one of the least strongly experienced that might help its resolution through coordination of this values.

The resolution of the conflict between freedom and independence can be seen as being of primary importance for transformation of teacher's value system. The conflicts of these values with the rest, for example, the conflicts between freedom on one hand and power, wealth and independence on the other hand are resolved by their subordination. Freedom is given priority over all the rest. The same can be said for the conflicts between independence vs. equality, social justice and power respectively. The latter are subordinated to the independence.

It seems that the coordination of self-directed' values i.e. the coordination of freedom, independence, and self-respect makes it possible to strengthen the integrative tendency in the value system. The same tendency of integration of 'self-directed' values /although less expressed/ is observed in student's sample – the independence and self-respect are coordinated but both are subordinated to freedom. This integrative tendency leads to the formation of new value priorities or a new core of the value system.

Let me summarize. Two dynamic tendencies determine the dramatic process of value transformation in Bulgaria. The first is disintegration of value system that is experienced as value conflicts the individuals become conscious about. Two different mechanisms leads to reduction of this disintegrative tendency – the resolution of value conflicts by subordination or coordination of conflicting values.

The integrative tendency is also present. The interesting fact is that it is related to values that are experienced as not being in intensive conflict on motivational level – freedom and independence, freedom and selfrespect. – These three values are coordinated in the teacher's sample. In the student's sample two of them are coordinated – self-respect and freedom, but both are subordinated to freedom. This fact probable reflects the age differences between two samples.

It may be suggested that restructuring of value system starts with the disintegration tendency – experiencing of value conflicts, followed by attempts of their resolution. Both mechanism of resolving value conflict play their own role in the process of value transformation. The coordination of some values is followed by their integration that expressed itself in formation of a new core of value system may have decisive role in the process. The formation of the new core probable facilitates the resolution of the conflicts of the values forming the core with the rest of values through subordination. It can be also suggested that the character of the changes of the value system is quite different in respect to the core element – 'ideological Self' and the periphery. The reorganization of ideological Self is more rapid than that of

the periphery. The reorganization of the periphery expresses itself in a kind of intermediate substructure where the conflicting values exist together and are estimated as having equal importance.

All said above allows for the conclusion that in Bulgaria the first step of value transition has been finished. The core of value system consists of values that are typical for democratic society – freedom, independence, self-respect. What is not still clear is the main direction of democratic process in Bulgaria – liberal or socio-democratic one. Psychological analysis of the values hierarchy of students shows that they could be more sensitive to liberal ideal. As teachers are concerned they are more prone to support social democratic one (see fig. 3 & 4). The latter can explain the unexpected popularity of the social democratic ideal in Eastern Europe. From psychological point of view it is a result of its fitting to the value hierarchy of the middle-aged people in present.

Last but not least I'd like to stress once again that the great increase of the importance of 'freedom' can not be overestimated. This is only a first step towards rapprochement of the values of people in Eastern and Western Europe.

Nowadays value transformation in Eastern Europe provides a unique chance for every psychologist and developmental psychologist in particular. Value changes are great or even revolutionary in character. Luckily enough this revolution is not violent but of the kind that allows for its scientific study. For the first time since the Second World War the social scientist has the possibility to become objective observer not submitted to any ideological tasks.

REFERENCES

- Baytchinska, K.K. (1990). Value System Structure in Adulthood. (A Shift from Unilinear to Multilinear Models), Paper presented at the Fourth European Conference of ISSBD, Aug. 27-31, Stirling, Great Britain
- Baytchinska, K.K. (1994). Values. Value stress... Value crisis! (in Bulgarian). Sofia, Academic Publishing House „Marin Drinov“
- Gerganov E., E. Paspalanova, K. Petkova, M. Dilova (1993). Bulgarians face political choice. „Critics and humanism“ (In Bulgarian)
- Frankl, V.E. (1955). The doctor and the soul, N.Y., R.A.Knopf
- Frankl, V.E. (1973). Search for meaning, N.Y.
- Nedelcheva T. (1996). Value transformations of the Bulgarians. In Baytchinska K. (ed) Social sciences approach to Bulgarian transition. „Marin Drinov“ Academic Publishing House, Sofia, (in print). (In Bulgarian)
- Popova V., Stoilova, M. (1994). Value system of the modern Bulgarians. Publishing House „Microcosmos“, Sofia (In Bulgarian)
- Rokeach, M. (1973). The nature of human values, New York, The Free Press.
- Rokeach, M., J. V. Grube, (1979). Can values be manipulated arbitrarily? In M. Rokeach,

(ed.), *Understanding human values*, New York, The Free Press

Rokeach, M., Ball-Rokeach, S.J., (1989). Change and stability of American value Priorities: 1968-1981, *American psychologist*, vol.44, N5

Schwartz, S. H., W. Bilski. (1987). Toward a psychological structure of human values. *Journal of personality and social psychology*, 53, 550-562.

Schwartz, S. H., W. Bilski. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extension and cross-cultural replications, *Journal of personality and social psychology*, 58, 878-891.

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: M. Zanna, (ed.), *Advances in experimental social psychology*, T.25, Orlando, Academic Press, p.1-65

Bardi, A. & Schwartz, S. H. (1994). A special East European pattern of values: explanations in terms of communism, Paper presented at the meeting of the 12-th Congress of Cross-cultural Psychology, Pamplona, Spain

Smith, M. B. (1979). Attitudes, values and Selfhood. In *Nebraska symposium on motivation*, T.8, 304-332.

ЕТНОЛИНГВИСТИЧНИТЕ ПРЕДУБЕЖДЕНИЯ КАТО ДЕТЕРМИНАНТА НА ИНТЕРПЕРСОНАЛНАТА ПЕРЦЕПЦИЯ

Илина Тодорова*

ETHNOLINGUISTIC BIASES AS A DETERMINANT OF INTERPERSONAL

Ilina Todorova

The ethnical wars and conflicts in Former Yugoslavia are based on ethnical prejudices or biases and it's very important to know more about the psychological processes underlying this phenomenon. Is its deep psychological structure founded on certain peculiarities within interpersonal perception that are typical of certain ethnolinguistic affiliations?

The method of paired masks ms used, proposed by Lambert (1965), with two groups of subjects - the speakers and the recipients of speech: speakers - 20 bilingual persons (Macedonian-Albanian) who read a short neutral text with irrelevant content, once in Macedonian once in Albanian, for the first group of recipients (Macedonians and Albanians) and 20 bilingual persons (Macedonian-Serbian) who read the same short text once in Macedonian, once in Serbian, for the second group of recipients (Macedonians and Serbs); and 715 recipients of speech from the elementary school and the high school and university (Macedonians, Serbians and Albanians).

The basic data for analysis was the respond of each subject to each of the speaker's personality traits (dynamic, courageous, resolute, intelligent, modern, obedient, lazy, selfish and stupid) in two different language situations (Macedonian-Serbian or Macedonian).

The results obtained throughout the study of interpersonal perceptions among individuals of different ethnolinguistic groups (Macedonians, Albanians, Serbs) living in the republic of Macedonia revealed that we are dealing within extremely dynamic psychological phenomenon, whose character and intensity of change depends on age, habitat, the time when the data was gathered and the ethnolinguistic affiliation of each subject.

The study has clearly shown that the nature of interpersonal perception patterns and the acceptance of another ethnicity are greatly determined, not by individual or personal factors, but mainly by social and political influence and their general historical and social context.

Днес сме свидетели на трагични процеси на социална дезинтеграция, базираща се върху етнически различия. Като психолози ние носим отговорност пред историята за изучаването на механизмите на

* Илина Тодорова – д-р, Институт по психология, Скопие

този феномен, които водят и до етнически недоразумения, конфликти, а даже и до войни.

От социално-психологическа гледна точка съществуват най-малко два относително противоположни подхода към проблема за факторите, които допринасят за възникването и ескалацията на етническите конфронтации в бивша Югославия. Единият, предполага наличието на етническа омраза и религиозен фанатизъм между различните етноси, а другият - малки социални формации и разпадането на системата на моралните ценности.

Дълбинната психична структура на етническите конфликти на територията на бивша Югославия би могла да се основава върху известни етнически предразсъдъци или предубеждения в рамките на интерперсоналната перцепция, които са типични за отделните етнолингвистични групи и които за съжаление често пъти успешно се раздухват от страна на политиците.

Може да се предположи, че интерперсоналната перцепция е детерминирана от определени, повече или по-малко стабилни етнолингвистични схеми. Откриването на тези схеми при различните етнолингвистични групи, живеещи в Македония би могла да даде отговор на въпроса за типичните предубеждения в интерперсоналната перцепция.

Членовете на всяка етнолингвистична група, се различават помежду си от гледна точка на пол, възраст, местоживеене и дори религиозна принадлежност. Независимо от това, те възприемат членовете на други етнолингвистични групи като едно, независимо че лицата принадлежащи към тях също се различават по посочените признаци. По този начин още в самото начало, процесът на интерперсонална перцепция борави с некоректни данни, вирусът на неточност поразява всички по-нататъшни процеси на социалната интеракция и така с всяко увеличаване на числото на релевантните променливи в общуването се увеличава и числото на евентуалните неправилни комбинации.

Целта на настоящето изследване е да анализира етнолингвистичните предубеждения, които повлияват интерперсоналната перцепция между различни етнолингвистични групи, живеещи на територията на Македония.

Метод

В изследването е използван метода на двойните маски, предложен от Ламберт през 1965г. Той е особено подходящ за много етнически среди. Първоначално методът се разработва за изследване на интерперсоналната перцепция между франкофони и англофони в Канада. В изследването са включени две групи участници - говорители и оценители. Групата на говорителите е съставено от 20 души - 10 мъже

и 10 жени, които в зависимост от етнолингвистичната си принадлежност на изследваните лица са или македоно-албански или македоно-сръбски билингви. Те четат един и същ къс текст, един път на единия, друг път - на другия език. Текстът се чете със смесен редослов, записан на дискета, така че на слушателя му е невъзможно да схване, че всеки говорител чете два едни и същи текста на два различни езика. Слушателите, които се числят към двете различни етнолингвистични групи, в единия случай македонска или сръбска, а в другият, македонска или албанска, различаващи се също от гледна точка на възраст, пол и местоживеене, получават протокол за оценка на характеристиките на личността, чиито глас слушат.

От изследваните лица се иска да извършат оценка на следните характеристики на личността на говорителя: характер, темперамент, способности и физически особености - динамичен, храбър, решителен, интелигентен, модерен, привлекателен, послушен, мързелив, егоист, смотан, представени според смесения редослов и нарочно изразени с ежедневиен език на младите. Преди прослушването на записите на експерименталните лица се дава късо упътване, в което се изтъква склоността на всеки човек да оценява другия, неговите физически и психически характеристики и самия него, основавайки се само на гласа, който слуша по радиото. След това от участниците в експеримента се иска да отбележат присъствието или отсъствието на посочените горе качества на личността, чиито глас слушат - естествено според тяхното мнение, като поставят знак „+“ или „-“ срещу всяко качество внесено в протокола. Подчертава се, че това трябва да се направи бързо и без много размисления, а и самото темпо на записите диктува това.

Релевантни независими променливи в експеримента са: етнолингвистичната принадлежност (ЕП), възраст, пол и местоживеене. Интерперсоналната percepция е зависима променлива. Целта на изследването е да се проучи:

1. Влиянието на етническата принадлежност върху интерперсоналната percepция на лица от други етнически групи - македонци, сърби и албанци.
2. Влияние на възрастта на изследваните лица с различна етнолингвистична принадлежност. Изследвани са две възрастови групи - ученици от основно училище (VII и VIII клас) и средношколци (II и III година).
3. Влиянието на пола на лица с различна етнолингвистична принадлежност върху тяхната интерперсонална percepция.
4. Влиянието на местоживеенето на лица с различна етнолингвистична принадлежност върху тяхната интерперсонална percepция.

Хипотези

Резултатите ще се различават с оглед на факта, коя група на експерименталните лица какви черти на личността ще избере - в зависимост от това, дали принадлежи към една и съща или към различна етнолингвистична група и обратно. Също така, очаква се степента на това предпочитание или не предпочитание да зависи от пола, възрастта, мястото на живееене на оценителите, времето, в което е извършено проучването, но също така и от пола на самия говорител.

Процедура

В изследването участваха 715 „оценители“, от тях 395 от основно училище (VII и VIII клас) и 319 ученици-гимназисти и студенти от I и II курс. Това различно съотношение е приемливо, защото нито един път не бяха сравнявани всички, числящи се към една етнолингвистична група с всички, числящи се към друга група. Сравненията се извършваха между групи с тъждествен брой лица, числящи се към различните етнолингвистични групи. По-голямото число включени в експеримента македонци идва от там, че лонгитюдното изследване започна с проучване точно на техните интерперсонални перцепции. Поради това, а и поради факта, че постоянно бяха взимани предвид и останалите релевантни променливи, резултатите постоянно са представяни частично. Изследването започна през 1987г. Протичаше във вид на цикли през 1988, 1992 и 1994 година, което всъщност за цялото време има подготвителен характер - блиц (светкавична) снимка на участниците в експеримента с точно определени характеристики.

Резултати

Основната единица на анализ е отговора на всеки субект-оценител за всяко от оценяваните качества при лицата-говорители, които четат текст в два езикови варианта. При това, взети са в предвид - етнолингвистичната принадлежност, възрастта, пола и мястото на живееене на оценителя, а така също и езика на който се чете текста и пола на говорителя.

В таблиците са представени сумарните резултати, получени от всички изследвани лица по време на целия период на изследването - от 1987 до 1994 година. В колоните са резултатите по отношение на отделните качества на личността. Първо е получена оценка на изследваните, които считат, че когато четящият чете на единия език, той притежава или не притежава дадено качество. След това е получен процента на изследваните за същото качество, които считат, че когато същия четец (това обаче те не знаят) чете на другия език той притежава или не притежава

същото качество. Резултатът, който е представен в таблицата е цифра, равна на разликата между получените проценти. Ако той е в полза на езика на собствената етнолингвистична група, тази разлика има знак „+“, ако е в полза на езика на другата етнолингвистична група - знакът е

„-“.

От резултатите представени в таблицата и на графиките ясно се вижда, че съществуват значителни разлики между оценките, които за един и същи говорител се извършват от оценителите в двете езикови ситуации. Разликите се появяват, преди всичко в зависимост от етнолингвистична принадлежност на самите оценители и след това, в зависимост от тяхната възраст, място на живеење и времето, през което е извършено изследването.

Таблица 1. Резултати получени при лица с основно образование

Качества:	Етническа принадлежност									
	Македонци	Сърби	Македонци	Албанци	Македонци	Сърби	Албанци	Македонци	Сърби	
динамичен	-6.9	+10.8	+5.6	+3.8	-11.0	-5.9	+2.2	-15.1	-19.7	
храбър	-2.7	+6.5	+13.2	-2.7	-4.9	-15.4	+11.2	-12.6	-16.2	
решителен	-5.3	+15.3	+13.5	-2.0	+15	-3.6	+2.7	-15.8	-15.7	
интелигентен	-6.7	+11.6	+19.0	-5.9	+13.1	-3.6	+2.7	-9.8	-10.6	
модерен	-1.4	+7.8	+22.1	-19.4	+19.1	-6.0	+9.2	-6.8	-4.0	
привлекателен	+1.0	+15.1	+20.8	+18.4	-14.1	-3.0	-2.2	-9.1	-6.0	
послушен	-2.4	+7.5	+19.9	+10.7	-4.4	-2.9	+2.6	-14.9	-13.7	
мързелив	+0.8	-12.0	-7.9	-3.4	-14.4	+7.8	+2.6	+10.9	+11.7	
егоист	+0.8	-6.7	-12.0	-0.2	-4.2	+5.4	-2.9	+13.0	+12.6	
смотан	+6.3	-13.8	-12.5	+13.6	+10.8	+0.6	-2.2	+14.0	+13.0	
година на изследването	1994		1992		1992			1987		
място на изследването	Скопие		Гостивар		Скопие			Скопие		

Резултатите от 1994 година ясно показват, че изследваните - **МАКЕДОНЦИ С ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ** предпочитат сръбската етнолингвистична група. Когато говорителят чете на сръбски език, той се оценява като по-динамичен (-6.9), по-интелигентен (-6.7), по-решителен (-5.3), по-храбър (-2.7), по-послушен (-2.4), по-модерен (-1.4). Когато същият говорител чете на македонски език, той е оценен като по-смотан (6.3), по-привлекателен (+1.0), по-мързелив (0.8) и по-егоист (0.8). Противоположно на това, изследваните **СЪРБИ С ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ** подчертано предпочитат собствената етнолингвистична група. Когато същият говорител чете на сръбски език, за тях той е по-решителен (+15.3), по-привлекателен (+15.1), по-интелигентен (+11.6), по-динамичен (+10.8), по-модерен (+7.8), по-послушен (+7.5) и по-храбър (+6.5) а когато чете на македонски език той е по-смотан (-13.8), по-мързелив (-12.0) и по-егоист (-6.7).

Резултатите от 1992 година показват, че изследваните **МАКЕДОНЦИ С ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ** предпочитат собствената етнолингвистична група по отношение на известни качества, а по отношение на друга - сръбската. Когато говорителят чете на македонски език, той е оценен като по-модерен (+19.1), по-решителен (+15.0), по-интелигентен (+13.1), по-смотан (+10.8), а когато чете на сръбски език като по-привлекателен (-14.6), по-мързелив (-14.4), по-динамичен (-11.0), по-храбър (-4.9), по-послушен (-4.4) и по-егоист (-4.2).

Обратно, **УЧЕНИЦИТЕ С ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ - СЪРБИ** предпочитат македонската етнолингвистична група. Когато един и същи глас чете на македонски език, той е оценен като по-храбър (-15.4), по-модерен (-6.0), по-динамичен (-5.9), по-решителен (-3.6), по-интелигентен (-3.6), по-привлекателен (-3.0) и по-послушен (-2.9). Когато чете на сръбски език като по-мързелив (+7.8), по-егоист (+5.4) и по-смотан (+0.6).

Резултатите от 1987 година показват, че изследваните - **МАКЕДОНЦИ С ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ** подчертано предпочитат сръбската етнолингвистична група. Когато един и същи глас чете на сръбски език, те го оценяват като по-решителен (-15.8), по-динамичен (-15.1), по-послушен (-14.9), по-храбър (-12.6), по-интелигентен (-9.8), по-привлекателен (-9.1) и по-модерен (-6.8). Когато той чете на македонски го оценяват като по-смотан (+14.0), по-егоист (+13), и по-мързелив (+10.9). Същият е случая и с **УЧЕНИЦИТЕ - СЪРБИ**. Те подчертано предпочитат другата - македонска етнолингвистична група. Когато един и същи глас чете на македонски език, те го оценяват като по-динамичен (-19.7), по-храбър (-16.2), по-решителен (-15.7), по-послушен (-13.7), по-интелигентен (-10.6), по-привлекателен (-6.0) и по-модерен (-4.0); а когато чете на сръбски език - като по-смотан (+13), по-егоист (+12.6) и по-мързелив (11.7).

През 1992 година бе извършено изследване в Гостивар и Скопие с албанци и македонци с основно образование (виж табл.2).

Таблица 2. *Резултати получени за учениците от средното училище и за студентите*

Качества:	Етническа принадлежност						
	Македонци	Албанци	Македонци	Сърби	Македонци	Сърби	Македонци
динамичен	+3.8	5.7	+12	+14.8	+12.2	+7.3	+24.2
храбър	+12.1	+17.1	+10	-26.6	+14.8	+3.8	+24.2
решителен	-13.2	+14.7	+13.2	-4.9	+10.4	+1	+21.2
интелигентен	+11.6	+18.4	+10.6	-9.3	+11	+12.7	+25.9
модерен	+36.3	+7.6	+5.5	-12.2	+2.4	+3.8	+30
привлекателен	+28.3	+19.2	+1.8	+3.5	+5.3	+3.9	+32.3
послушен	+10.2	+14.3	-10.3	-14.9	-11.2	-14.2	-27.6
мързелив	+2.8	-1.9	-9.7	-15.5	-2.8	-11.5	-33.6
егоист	-8.2	-14.2	-9.7	-15.5	-2.8	-11.5	-33.6
смотан	-19.4	-14.9	-10.7	-6.5			-34.6
година на изследването	1992		1992		1988		1987
място на изследването	Гостивар		Скопие		Скопие		Скопие

Резултатите от изследването в Гостивар ясно показват, че учениците-МАКЕДОНЦИ подчертано предпочитат собствената етнолингвистична група. Когато гласят чете на македонски, той е оценен като по-модерен (+22.1), по-привлекателен (+20.8), по-послушен (+129.9), по-интелигентен (+19), по-решителен (13.5), по-храбър (+13.2) и по-динамичен (+5.6), а когато чете на албански - като по-смотан (-12.5), по-егоист (-12), и по-мързелив (-7.8). Учениците - АЛБАНЦИ предпочитат собствената етнолингвистична група само по отношение на извест-

ни качества и когато гласят чете на албански го оценяват като по-привлекателен (-18.6), по-смотан (13.6), по-послушен (+10.7), по-динамичен (+3.8) и по-храбър (+2.7) и по-решителен (+2), а когато чете на македонски като по-модерен (-19.4), по-интелигентен (-5.9), по-мързелив (-3.4) и по-егоист (-0.2).

Резултатите от изследването в Скопие показват, че учениците - МАКЕДОНЦИ предпочитат собствената етнолингвистична група само по отношение на известни качества. Когато гласят чете на македонски те го оценяват като по-модерен (+19.1), по-решителен (+15.0), по-интелигентен (+13.1) и по-смотан (+10.8); а когато чете на албански го оценяват като по-привлекателен (-14.5), по-мързелив (-14.4), по-динамичен (-11.0), по-храбър (-4.9), по-послушен (-4.4) и по-егоист (-4.2). Учениците - АЛБАНИЦИ също така предпочитат собствената етнолингвистична група по отношение на по-голям брой положителни качества. Когато гласят чете на албански, те го оценяват като по-храбър (+11.2), по-модерен (+9.2) по-решителен (+2.7) по-интелигентен (+2.7), по-послушен (+2.6), по-мързелив (+2.6) и по-динамичен (2.2), а когато чете на македонски език като по-егоист (-2.9) по-привлекателен (-2.2) и по-смотан (-2.2).

От данните представени в таблица 2 ясно се вижда, че факторът възраст оказва влияние върху междуличностната перцепция. Както македонските, така и албанските средношколци, с малки изключения, подчертано предпочитат собствената си етнолингвистична група. Когато гласят чете на македонски език на СРЕДНОШКОЛЦИТЕ-МАКЕДОНЦИ, те го оценяват като модерен (+36.3), привлекателен (+28.3), решителен (+13.2), храбър (?12.1), интелигентен (+11.6), послушен (+10.2), динамичен (+3.8) и мързелив (+2.8), а когато чете на албански като смотан (-19.4) и егоист (-8.2). Когато гласят чете на албански, СРЕДНОШКОЛЦИТЕ-АЛБАНИЦИ го оценяват като по-привлекателен (+19.2), по-интелигентен (+18.4), по-храбър (+17.1), по-решителен (+14.7), по-послушен (+14.3) и по-модерен (+7.6). Когато същия глас чете на македонски като по-мързелив (-19.0), по-смотан (-14.9), по-стиенат (-14.2) и по-динамичен (-5.7).

Интересни резултати са получени и по отношение на интерперсоналната перцепция между македонците и сърбите, средношколци и студенти в изследването през 1992 и 1988 година в Скопие. През 1992 година средношколците-македонци проявяват далеч по-интензивно предпочитание към собствената си етнолингвистична група от средношколците-сърби. През 1988 година, двете група манифестират предпочитание към собствената етнолингвистична група. През 1992г., когато гласят чете на македонски СРЕДНОШКОЛЦИТЕ-МАКЕДОНЦИ го оценяват като по-привлекателен (+15.5), по-решителен (+13.2), по-динамичен (+12), по-интелигентен (+10.6), по-храбър (+10), по-модерен

(+5.5) и по-послушен (+1.8). Когато същия глас чете на сръбски той се оценява като по-смотан (-10.7), по-мързелив (-10.3) и по-егоист (-9.7).

СРЕДНОШКОЛЦИТЕ-СЪРБИ, оценяват глас, който чете на сръбски като по-динамичен (14.8), по-привлекателен (5.3) и по-послушен (3.5), а когато чете на македонски - като по-храбър (-26.6), по-егоист (-15.5), по-мързелив (-14.9), по-модерен (-12.2), по-интелигентен (-9.3), по-смотан (-6.5) и по-решителен (-4.9).

През 1988 година, средношколците македонци и сърби от Скопие манифестират подчертано предпочитание към собствените етнолингвистични групи, което при македонците е по-ясно изразено. **СРЕДНОШКОЛЦИТЕ-МАКЕДОНЦИ** оценяват глас, който чете на македонски, като по-храбър (+14.8), по-динамичен (+12.2), по-привлекателен (+11.7), по-интелигентен (+11), по-решителен (+10.4), по-послушен (+5.3) и по-модерен (+2.4). Когато същия глас чете на сръбски те го оценяват като по-мързелив (-11.2) и по-егоист (-2.8). **СРЕДНОШКОЛЦИТЕ-СЪРБИ** оценяват гласа, четящ на сръбски като по-интелигентен (+12.7), по-привлекателен (+9.5), по-динамичен (+7.3), по-послушен (+3.9), по-храбър (+3.8), по-модерен (+3.8) и по-решителен (+1), а когато същия глас чете на македонски, като - по-мързелив (-14.2) и по-егоист (-11.5). Качеството „смотан“ не беше дадено в това изследване.

През 1987 година беше извършено изследване само със **СТУДЕНТИ-МАКЕДОНЦИ**. Резултатите показват, че за разлика от учениците с основно образование, при тях е налице подчертано предпочитание към собствената етнолингвистична група. Когато гласът чете на македонски, те го оценяват като по-послушен (+32.3), по-модерен (+30.0), по-привлекателен (+27.0), по-интелигентен (+25.9), по-динамичен (+24.2), по-храбър (24.2) и по-решителен (+21.2), докато когато се чете на сръбски - като по-смотан (-34.6), по-егоист (-33.6) и по-мързелив (-27.6).

Обсъждане на резултатите

Получените резултати относно интерперсоналните перцепции при лица от различни етнолингвистични групи, които живеят на територията на Република Македония - македонци, албанци, сърби) показват, че става въпрос за подчертано динамичен психологически феномен, чийто характер и интензитет зависи от възрастта, мястото на живеење, времето, в което се извършва изследването и от самата етнолингвистична принадлежност на личността.

От всички тези параметри като най-значителен е фактора време, в което се извършва изследването. Този фактор отразява навярно влиянието, което актуалният обществено-политически момент има върху дълбинната психологическа структура на хората. Аргумент за това

твърдение е факта, че нито една от изследваните етнолингвистични групи не манифестира упорито и последователно предпочитание в една посока, без оглед дали към собствената или друга нация. Така например, политическите борби, между етническите напрежения, недоразумения или конфликти директно влияят върху психичната структура на всички хора, живеещи в Македония, постоянно и интензивно, без значение от коя националност са те.

Затова изследването през 1987 година показва една твърде интересна, но абсурдна от гледна точка на рационалното съждение ситуация: идеализация на числящите се към друга националност за сметка на собствената. Децата (македонци и сърби), бомбардирани в тогавашния процес на образование, а и в обществено-политическия живот, с информация за югославската си принадлежност, не са успели да интернализират стойностите на собствената си нация, поради което и едните и другите при интерперсонална перцепция, положителните качества приписват на другата нация, а отрицателните – на своята.

С възрастта настъпва определена промяна на ситуацията. Младежите като че ли формират интензивно националната си идентичност, чийто интензитет е толкова по-голям, колкото в детството техните национални чувства са били пренебрегвани. Ето защо при тях се наблюдава подчертано най-високо и най-последователно предпочитание към числящите се към собствената нация. Ясно е, че това бурно национално пробуждане може много лесно да бъде подложено на различни преднамерени или непреднамерени манипулации.

Резултатите от 1992 и 1994 година с децата и с младежите показват определени изменения в интерперсоналните перцепции. В това време започва периодът на подчертано политическо напрежение със Сърбия, а в Македония започват процесите на структуриране на нови ценостни системи и ориентации. При македонските деца това се изразява в разрушаване на предишната психична структура на подчертано предпочитание към „другите“. Резултатите обаче ясно показват, че този период все още не е достатъчен за цялостно и стабилно структуриране на новите схеми на интерперсонална перцепция. На „своите“ и на „чуждите“ едновременно се приписват, както подчертано положителни, така и подчертано отрицателни качества. Противоположно на това, децата от сръбската етнолингвистична група онези, които през 1987 година манифестираха високо и твърде последователно предпочитание към македонския вариант, а не към своя, сега предпочитат в по-голяма степен „своите“, вероятно поради чувството на несигурност като последица от променените обстоятелства.

В новосъздалата се ситуация младежите (македонци и сърби) променят предишните стабилни схеми на подчертана склонност към „своите“. При македонците интензитетът на тази склонност намалява, а при

сърбите - напълно се променя в едновременно приписване на едните и на другите, несъпоставими, подчертано положителни и подчертано отрицателни характеристики. Възможно е при македонците до този процес да се стига поради чувството на лична отговорност пред собствения народ и историята, с оглед на сериозността от последиците, които в новосъздалата се ситуация би имала една подчертано национална (или дори националистична) склонност. При сърбите е възможно до този процес да води намаляването на чувството за национална привързаност като последица на очевидните грешки или пропуски на политическия елит. (Да си припомним, че точно в това време успешно е извършено оттеглянето на ЮНА* от Македония, в която голям брой младежи загинаха на бойните полета).

Схемите на интерперсоналната перцепция между македонци и албанци се влияят не само от възрастта, но и от мястото на живеене (Гостивар - Скопие). Всъщност от интензитета на междуетническото напрежение в непосредственото обкръжение. Първо, младежите македонци и албанци, живеещи в Гостивар манифестират твърде високо и последователно предпочитание към „своите“. Вероятно поради същата причина и децата македонци, живеещи в Гостивар, за разлика от онези, живеещи в Скопие, изразяват последователно висока степен на предпочитание също така към „своите“. От друга страна, децата македонци и албанци, живеещи в Скопие при еднаква степен на предпочитание към „своите“, отхвърлят в определена степен другата етнолингвистична група.

В заключение бихме могли да изтъкнем това, че нашето изследване ясно показва, че при хората съществува тенденция за изграждане на известни схеми на интерперсонална перцепция, които директно зависят от тяхното специфично отношение към другите народи. Те са склонни към формиране на определена психична структура, която като диспозиционна система детерминира и насочва тяхното социално поведение и преди всичко, техните интерперсонални перцепции.

Изследването ясно показва, че характерът на схемите на интерперсоналната перцепция и приемането или неприемането на другия народ съдбоносно са определени не от индивидуалните или лични фактори, но преди всичко от обществените и политически влияния в по-широкия исторически и социален контекст.

След всичко това как можем да отговорим на въпроса: „Какво са между етническите предубеждения - причина или последица от политическите конфликти, стълкновения и войни?“ Недвусмислено можем да заявим: те са последица. При всеки човек негативните чувства към другия народ могат много лесно да се раздухат с веща манипулация и по

* Югославска народна армия

този начин да се създадат благоприятни условия за формиране на психологически схеми на интерперсонална перцепция, които включват в себе си не само неприемане, но дори и омраза.

Кои са факторите, които съдействуват за формиране на негативни и предубедени когнитивни схеми. На първо място авторитарността, възпитавана в патриархалните среди. На младежите се внушава идеята, че конфликтите могат да се решат главно с употреба на сила. Доминирането на военната традиция в нашата култура, изтъкването на военните геройства като най-висок възпитателен идеал и жертвеноготовността като национална ценност и важен елемент в националния характер, могат да се изразят в междуетническо неприемане, и даже отхвърляне. Всъщност, в основата му лежи чувството на страх. Във всички случаи, когато участниците в нашето изследване развиваха схеми на интерперсонална перцепция в националистична посока, е налице чувство на малоценност, при което възвеличаването на собствения народ за сметка на другия, служи като свръхкомпенсация.

Основният междуетнически проблем в Македония е, че „доминантният“ народ - македонският е под постоянен натиск, при който се оспорва неговата етническа самостоятелност. Изследваните лица, а и всички числящи се към други етнически групи, имат съзнанието, че принадлежат към признати и идентифицирани нации и държави. Нашето изследване показва, че междуетническите проблеми в Македония са по-различни и че те сложно и противоречиво се вграждат в манталитета на всяка етнолингвистична група.

СУБЕКТИВНО БЛАГОПОЛУЧИЕ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С РОДИТЕЛИТЕ И ВРЪСТНИЦИТЕ ПРЕЗ ПРЕХОДНАТА ВЪЗРАСТ*

Пламен Калчев**

SUBJECTIVE WELL-BEING AND RELATIONS WITH PARENTS AND PEERS DURING EARLY ADOLESCENCE

Plamen Kaltchev

The paper presents results concerning the role of the relations with parents and peers as factors predicting subjective well-being during early adolescence.

The research data were obtained by 55-items self-description questionnaire in sample of 827 6th-8th grade students.

Factor analysis extracts: 1) Two subjective well-being factors: a) Positive attitude towards one's life/self-esteem (alpha 0,82); b) Depressive mood (alpha 0,76); 2) Two relations with peers factors: a) acceptance by peers (alpha 0,82); b) trust communication (alpha 0,71); 3) One factor reflecting the closed relationships with parents (alpha 0,87)

Data from multiple regression analyses with subjective well-being factors as dependent variables and with relations with peer and parents factors, school marks, engagement in sport/other outschool activities and sex as independent variables are discussed.

Основни понятия

Субективно благополучие. Субективното (лично) благополучие отразява общата позитивна нагласа към живота и удовлетвореността от личното битие. Според Diener & Fujita (1994) като субективни индикатори за благополучието могат да се използват три показателя: удовлетвореност от живота, позитивни и негативни афекти. Позитивните/негативни афекти предполагат преживяване с различна честота на положителни /отрицателни емоции (радост, тъга, гняв и др.). Посочените показатели са относително независими, тъй като честотата на негатив-

* Изследването е проведено в рамките на финансирания от ЮНЕСКО проект „Взаимодействие между училището и културната среда за възпитанието на учениците“.

** Пламен Калчев – д-р, гл.ас., СУ „Св. Кл. Охридски“

ните преживявания може да се съчетава с различна честота на позитивни преживявания, както и напр. ниското равнище на удовлетвореност – с ниска честота на негативни афекти (Diener, 1994).

В изследването на Flammer et al. (1989) от теоретична гледна точка са обосновани, а впоследствие извлечени и по емпиричен път шест фактора (компонента) на субективното благополучие през преходната/юношеска възраст: позитивна жизнена нагласа, чувство за собствена ценност (самоуважение), депресивно настроение, радост от живота, соматични оплаквания и осъзнати проблеми/грижи във взаимоотношенията. Факторизацията на шестте първични фактора води до двуфакторно решение, като първият от вторичните фактори („удовлетвореност“) обединява позитивна жизнена нагласа, чувство за собствена ценност, депресивно настроение (с обратен знак) и радост от живота, а вторият фактор – соматични оплаквания и осъзнати проблеми/грижи във взаимоотношенията.

Настоящото изследване се основава на модела на Flammer et al. (1989), представен в редуциран вид, чрез който субективното благополучие се операционализира от три аспекта: а) позитивна жизнена нагласа; б) чувство за собствена ценност (самоуважение); в) депресивно настроение.

Депресивното настроение се разглежда като едно от равнищата на юношеска депресия (заедно с депресивното разстройство и депресивния синдром), характеризиращо се с преживяване на тъга, потиснатост, чувство за самота и нещастие (Compas et al., 1993). Депресивното настроение се различава от депресивния синдром/разстройство не само от гледна точка на продължителността и остротата на посочените признаци, но и по отсъствието на тревожна симптоматика и чувство за вина, соматични проблеми (загуба на апетит, тежло), нарушения на съня, концентрацията на вниманието, отчасти и с липсата на суицидни мисли. (Compas et al., 1993).

Взаимоотношенията с връстниците се анализират от два аспекта: а) екстензивен: брой, количество на социалните контакти. Този параметър може да се обозначи като „включеност в групата“ и характеризира наличието/дефицита на социални връзки; активното участие в мрежата от взаимоотношения с връстниците – респ. изолацията, „социалната самота“; б) интензивен: близост, доверителност на общуването. Вторият аспект предполага близко приятелство, доверително общуване – дефицит на привързаност, „емоционална самота“. (Кон, 1980; Connolly & Konarski, 1994). По втория параметър от близките приятелски отношения по традиция догълнително се разграничават романтичните взаимоотношения с другия пол (DiTomaso & Spinner, 1992). Тъй като този тип отношения във възрастов план се развива интензивно в по-късен период (юношеството), те не са предмет на специален инте-

рес в настоящото изследване.

Взаимоотношенията в семейството се изследват от гледна точка на психичната близост с родителите: отношения на привързаност, разбиране, доверие – на дистанциране и опозиция, стигаща до враждебност. От позициите на класическата теория на Bowlby (1973) се разграничават две основни дименсии на привързаността (Parkes & Stevenson – Hindle /цит. по Paterson et al., 1995/): а) когнитивно-афективна, определена от качеството на емоционалната връзка; б) поведенческа, основана на използване на подкрепата и близостта на значимите фигури. Разглежданият тук параметър, накратко обозначаван като „психична близост с родителите“, е ориентиран към оценка на емоционалната връзка с родителите и е сходен с първата посочена дименсия. Анализът на този аспект е от съществено значение през преходната възраст, като период на активно „еманципиране“ от родителските авторитети и потенциален източник на конфликти и проблеми в развитието на личността.

Дейности, институционализирани извън училището. Значителна част от децата активно се включват в разнообразни извънучилищни занимания (участие в различни видове кръжоци, форми на художествена самодейност и други дейности по интереси). Тези занимания съдържат допълнителни възможности за удовлетворяване на индивидуалните склонности и интереси, но от друга страна, участието в тях често се свързва с допълнителен стрес, психично напрежение и конфликти с родителите.

Задачите на изследването се заключават в проучване ролята на взаимоотношенията с родителите и с връстниците и участието в извънучилищни дейности като фактори за личното благополучие на детето през преходната възраст.

Метод

Изследвани лица. В извадката са обхванати 827 ученика (валидни протокола) от 6 – 8 кл., от различни видове училища: езикови гимназии от София, Варна, Пазарджик; Музикално училище, Хореографско училище и Художествена гимназия, София; ученици от масовото училище, посещаващи извънучилищни курсове, кръжоци, спортни школи или неангажирани с извънучилищни занимания. 439 от изследваните лица са момичета (53%), 366 (44%) – момчета, 22 (3%) – непосочили.

За оценка на **личното благополучие** в преходната възраст беше използвана скалата, разработена от Flammer et al. (1989). Един първоначален вариант на скалата, включващ два от съдържащите се в оригиналната версия фактори – Позитивна жизнена нагласа (8 айтема) и Чувство за собствена ценност (5 айтема) беше апробиран в изследването EURONET, проведено в десет европейски страни. В рамките на това

проучване бяха получени и данни за конструкт-валидността на въпросника по отношение на променливи като възприеман контрол, трудности в ежедневието, поведение за справяне с проблемите (Bocheva, Kalchev, 1989). При допълнителната апробация на метода през 1993 год*., върху 255 ученици в юношеска възраст, беше включен и факторът Депресивно настроение (5 айтема). Получените от този етап на апробацията резултати показват, че: а) в разрез с предварителните очаквания експлораторният факторен анализ (по метода на главните компоненти) извлича два основни фактора: към първият от тях се разпределят преимуществено айтеми от Позитивна жизнена нагласа и Чувство за собствена ценност; към втория – от Депресивно настроение; б) от психометрична гледна точка единият от признаците е явно неподходящ и беше изключен от скалата, докато друг айтем („Приемам нещата, които не мога да променя, такива каквито са.“) изглежда проблематичен, но на този етап не беше елиминиран от въпросника.

За целите на настоящото проучване, с цел повишаване надеждността на Депресивно настроение, а също и като опит да се разграничат Позитивна жизнена нагласа от Чувство за собствена ценност, бяха формулирани 6 нови айтема, основани на теоретичните представи за изследваните конструкти. По този начин, в подготовения за изследването вариант въпросникът за субективно благополучие включва общо 23 признака.

Въпросникът за оценка на взаимоотношенията с връстниците се основава на анализ на няколко скали със сходна или близка проблематика (Harter, 1981; Marsh et al., 1983; DiTomaso Spinner, 1993; Levine, Saintonge, 1993; Marcoen, Goossens, 1993). В предварителния си вариант въпросникът съдържа 17 айтема, чието съдържание обхваща теми като: чувство за принадлежност към група от връстници, възприеман статус, популярност в групата, наличие/дефицит на приятелски отношения, чувство за самота и отхвърленост, изолация сред връстниците, доверително общуване, близки емоционални връзки, дефицит на привързаност и др. Хипотетично се предполага, че скалата отразява два основни параметъра на взаимоотношенията с връстниците: „включеност в групата“ и „доверително общуване“.

Въпросникът за оценка на взаимоотношенията с родителите също е конструиран на основата на анализ на няколко скали изследващи сходна или близка проблематика: Levine, Saintonge 1993; DiTomaso, Spinner, 1993; Marcoen, Goossens, 1993, Marsh et al. 1983. В подготовения за изследването вариант той съдържа 16 айтема, обхващащи теми като: обща позитивна нагласа към родителите, чувство за принадлежност към

* Данните са получени от студенти IV курс, специалност Психология, под ръководството на автора (в рамките на специализацията „Психология на образованието, развитието и културата“) /непубликувани резултати/.

семейството, отношения на разбиране и доверие, възприемана загриженост от страна на родителите, интерес към проблемите на детето и др. Предполага се, че посочените признаци характеризират един общ фактор, отразяващ качеството на емоционалната връзка с родителите („психична близост с родителите“).

Изследването е проведено анонимно, като при отговорите на всички въпроси се използва четиристепенна скала тип Ликерт: от изцяло невярно (1) до напълно вярно (4).

Резултати и обсъждане

Факторен анализ и психометрични данни за скалите.

Лично благополучие. Получените данни бяха обединени с резултатите от изследване, проведено с ученици от различни етнически групи от няколко региона на страната*, като по този начин обемът на извадката достига 1843 ученика от 6 кл.-11 кл. (778 /42%/ момчета и 1029 /56%/ момичета, 36 /2%/ непосочили). Резултатите от факторния анализ (по метода на главните компоненти) и scree теста на Cattell отдават предпочитание на двуфакторното решение (съответно 27% и 9% от общата дисперсия** преди ротацията). Този факт не съответства на предварителните очаквания за трифакторно решение, но от гледна точка на съдържанието получените резултати биха могли да се интерпретират без особени проблеми: първият фактор обединява преимуществено айтеми от Позитивна жизнена нагласа и Чувство за собствена ценност, докато вторият фактор еднозначно би могъл да се определи като Депресивно настроение. С други думи, в българската извадка позитивната нагласа към собствения живот (напр. „Животът ми се развива в правилна посока“) се съчетава с положителна нагласа към себе си (напр. „Захвана ли се с нещо го правя по най-добрия начин“), като тези два аспекта на личното благополучие не се разграничават ясно от статистическа гледна точка. Между двата фактора (Позитивна жизнена нагласа/самоуважение и Депресивно настроение), след ротацията по Облимин, се проявява значима отрицателна корелация (на основата на факторните тегла $r = -0,26$; на равнището на скалите $r = -0,48$), но стойността не е достатъчно висока, за да се разглеждат те като полюси на една и съща дименсия: ниското равнище на позитивна жизнена нагласа/самоуважение не предполага еднозначно високо равнище на депресивно настроение и обратно.

Примерни айтеми от посочените скали са представени в Приложение 1.

* Данните са получени в изследване на доц. Иван Димитров и се използват тук с любезното съгласие на автора

** Айтемът „Приемам нещата, които не мога да променя, такива каквито са.“ корелира и с двата фактора при $r < 0,20$ и беше отстранен от анализа.

Стойностите на консистентна надеждност на скалите (алфа на Кронбах) на Позитивна нагласа/самоуважение (алфа=0,82) и на Депресивно настроение (0,76) свидетелстват за добро равнище на вътрешна съгласуваност и са напълно приемливи от психометрична гледна точка (коэффициентите, изчислени само върху извадката от настоящото изследване /6 кл. – 8 кл./, са съответно 0,84 и 0,78 (вж. табл. 1).

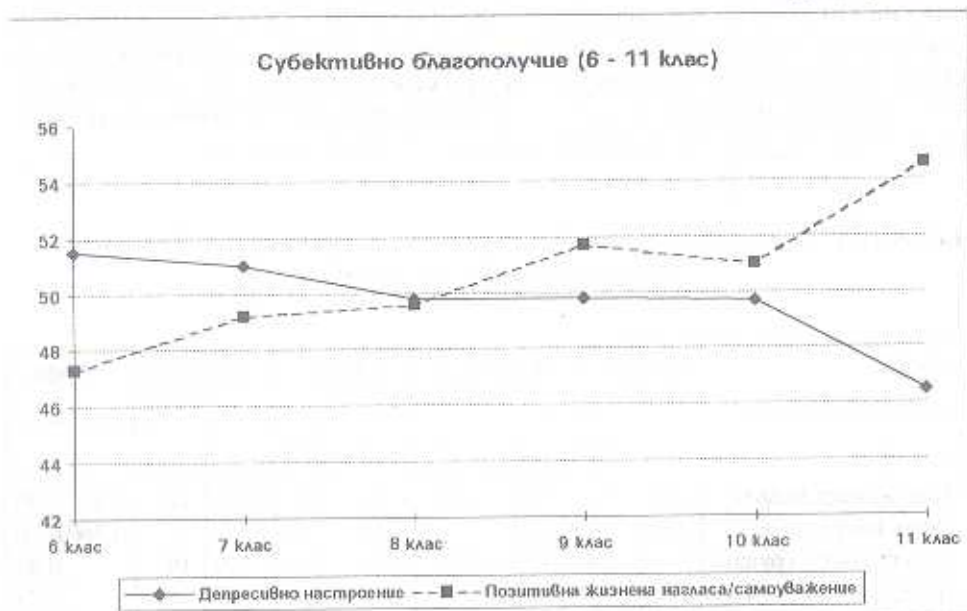
Таблица 1. Средни стойности, стандартни отклонения и надеждност на скалите (алфа на Кронбах)

Скала	Момчета		Момичета		Общо		N	Брой въвр.	Алфа
	\bar{X}	SD	\bar{X}	SD	\bar{X}	SD			
Поз. ж. нагл./самоув.	38,6	5,7	36,6	6,2	37,4	6,1	1665	12	0,82(0,84)
Депр. настроение	19,3	5,1	20,5	5,7	20,0	5,4	1569	10	0,76(0,78)
Включеност в групата	41,4	7,4	40,9	7,6	41,1	7,6	709	14	0,82
Доверително общуване	8,3	2,7	8,3	2,8	8,3	2,7	807	3	0,71
Псих. близ. с родител.	49,2	8,6	49,1	9,8	49,1	9,3	737	16	0,87

Забележка: За позитивна жизнена нагласа/самоуважение и Депресивно настроение в скоби са посочени стойностите на алфа за извадката от 6 кл. – 8 кл., върху която са получени данните и за останалите скали.

Във възрастов план е налице стабилна тенденция за понижаване на позитивната жизнена нагласа/самоуважение и повишаване на депресивното настроение, като динамиката е най-ясно изразена от 10 кл. към 11 кл. ($p < 0,01$ по множествения критерий на Дънкан). На диагр. 1, илюстрираща възрастовата динамика, стойностите на двете променливи са представени в стандартни Т-оценки. Характерно е също така, че момичетата демонстрират по-ниско равнище на позитивна жизнена нагласа/самоуважение, както и по-високо равнище на депресивно настроение ($p < 0,01$). По отношение на депресивното настроение и по двата посочени аспекта – възрастов и по признака пол, получените данни са по-скоро очаквани и се съгласуват с резултати от други епидемиологични изследвания (напр. Fleming et al., 1989).

Дијаграма 1.

Взаимоотношения с връстниците. От статистическа гледна точка (score теста на Cattell) предпочитан вариант отново е двуфакторният модел, като първият голям фактор (27% от дисперсията) може да се обозначи като „включеност в групата“ и отразява статуса, наличието/дефицита на социални контакти сред връстниците, а вторият фактор (10 % от дисперсията) обединява само три айтема, характеризиращи доверителното общуване и близките приятелски отношения (вж. примерни айтеми от двете скали в Приложение 1). Практически, извлечените чрез формалната статистическа процедура фактори възпроизвеждат два традиционни параметъра на взаимоотношенията с връстниците (Connolly, Konarski, 1994). Вътрешната съгласуваност на скалите е: Включеност в групата: алфа $-0,82$ и Доверително общуване: алфа $-0,71$. Между момчетата и момичетата, както и във възрастов план (6 – 8 кл.) отсъстват значими различия.

Взаимоотношения с родителите. Факторният анализ извлича един голям фактор (35% от дисперсията) с високо равнище на вътрешна съгласуваност (алфа $=0,87$) който, от гледна точка на съдържанието може да се обозначи като Психична близост с родителите (Примерни айтеми от скалата са представени в Приложение 1). По признака пол отсъстват значими различия, но във възрастов план се проявява тенденция за понижаване на стойностите: 6 кл. $X=50,78$; 7 кл. $X=49,47$; 8 кл. $X=48,22$

(различията между 6 кл. –8 кл, сравнени чрез еднофакторен дисперсионен анализ, по метода на Дънкан са значими при $p < 0,05$).

Между Включеност в групата, от една страна и Доверително общуване и Психична близост с родителите са налице значими корелационни връзки –съответно $r=0,32$ и $r=0,30$, но между Доверително общуване и Психична близост с родителите отсъства подобна зависимост ($r=-0,07$)*. Тези данни биха могли да се анализират в няколко насоки:

а) взаимоотношенията с връстниците и родителите нямат алтернативен (взаимнокомпенсиращ се характер) –активната включеност в групата на връстниците не се асоциира с дистанцираност, отчужденост в семейните отношения; аналогично, изолацията сред връстниците не е предпоставка за психична близост с родителите –обратно, децата с широк кръг от приятелски взаимоотношения декларираат по-подчертана психична близост с родителите. Подобна зависимост би могла да се интерпретира от различни аспекти: отношенията на разбиране и доверие в семейството вероятно култивират у детето качества, които благоприятстват статуса сред връстниците; от друга страна, приемането на приятелския кръг от страна на родителите, разбирането и подкрепата, оказвани на детето вероятно също влияят позитивно върху характера на семейните отношения;

б) обилието на социални контакти („включеност в групата“) благоприятства формирането на по-ограничения и избирателен кръг от близки приятелски отношения и се асоциира с по-високо равнище на доверително общуване;

в) отсъствието на връзка между психичната близост с родителите и доверителното общуване с връстниците е по-скоро неочаквано, доколкото и двата типа взаимоотношения предполагат близък емоционален контакт, саморазкриване и взаимноразбиране. Вероятно уменията и нагласите за такъв род общуване, усвоени и практикувани в семейството, не могат пряко „да се приложат“ във общуването с връстниците. Подобен опит за установяване и поддържане на близки взаимоотношения се формира в процеса на самото общуване с връстниците.

Фактори, предсказващи субективно благополучие през преходната възраст. На следващия етап от анализа двата аспекта на личното благополучие –Позитивна жизнена нагласа /самоуважение и Депресивно настроение бяха представени последователно като зависими променливи, а останалите (взаимоотношенията с връстниците и родителите, участието в извънучилищни занимания, учебния успех и пола) –като независими променливи в регресионното уравнение. Участието в

* При множествената оценка на корелационните коефициенти беше използвана поправката Bonferroni, коригираща вероятността за грешка от първи род (неправилно отхвърляне на нулевата хипотеза). Първият стадий на процедурата идентифицира като значими първите два коефициента (при $p < 0,01$); вторият стадий отрича наличието на друг значим коефициент.

извънучилищни занятия беше обобщено в две категории: а) активни занимания със спорт в рамките на кръжок, школа или курс, обозначавани накратко като „спорт“; б) занимания с езици, изкуство, природонаучни или друг вид сходни дейности, обозначавани накратко като „кръжок“.

За анализа на резултатите беше използван множествен регресионен анализ по метода *stepwise*, като включването на дадена независима променлива в регресионното уравнение се допуска, само ако стойността на стандартизирания регресионен коефициент Beta се различава значимо от 0 при вероятност за грешка $p < 0,1$.

Резултатите от регресионния анализ със зависима променлива Депресивно настроение и Позитивна жизнена нагласа/самоуважение са представени на табл. 2.

Таблица 2. Множествен регресионен анализ със зависима променлива
а) депресивно настроение; б) позитивна жизнена нагласа/
самоуважение

	Депресивно настроение			Позитивна жизнена нагласа/самоуважение		
	Общо	Момчета	Момичета	Общо	Момчета	Момичета
	Beta	Beta	Beta	Beta	Beta	Beta
Психична близост с родителите	-0.42	-0.40	-0.45	0.27	0.22	0.30
Включеност в групата на връстниците	-0.40	-0.40	-0.41	0.40	0.45	0.40
Кръжок	-	-	-	0.06	-	0.08
Спорт	-0.06	-	-0.07	0.06	-	-
Успех	-0.11	-	-0.14	-	-	-
Пол	0.06	x	x	-0.10	x	x
R Square	0.51	0.43	0.57	0.34	.32	0.33

Забележка: В регресионното уравнение са включени променливите, чиито стандартизирани регресионни коефициенти Beta са различни от 0 при $p < 0,1$.

Данните на табл. 2 показват, че общо за цялата извадка наличието на Депресивно настроение се предсказва от 5 променливи*. Сред тях с най-голямо тегло са два фактора: Включеност в групата на връстниците и Психичната близост с родителите, които влизат в регресионното уравнение с отрицателен знак –съответно изолация сред връстниците и отчужденост от родителите; влиянието на двата фактора е балансирано и нито един от тях не играе доминираща роля.

Анализът поотделно в групите на момчетата и момичетата разкрива следните характерни различия: при момчетата в регресионното уравнение със значимо тегло влизат само двата основни фактора, докато ролята на останалите е незначима; при момичетата депресивно настроение се предсказва още от ниския успех в училище и липсата на извънучилищни занимания със спорт. Заложените променливи като цяло по-добре обясняват наличието на депресивни преживявания при момичетата ($R \text{ Square} = 0,57 / 57\%$ от дисперсията на зависимата променлива/), отколкото при момчетата ($R \text{ Square}=0,43$).

Резултатите от регресионния анализ на „Позитивна жизнена нагласа/самоуважение“ (табл. 2) свидетелстват за извличането на 5 значими променливи (на равнището на цялата извадка). Отново с най-големи тегла в уравнението влизат Включеност в групата и Психична близост с родителите, но в този случай първата от тях доминира по значение. В групата на момчетата броят на значимите променливи отново се редуцира до две основни, като доминирането на първата е още по-подчергано. При момичетата тенденцията в съотношението на двата фактора е в противоположната посока, но преимуществото на Включеност в групата на връстниците се запазва. Тук със значимо тегло е и участието в кръжок, което също се асоциира с по-високо равнище на самоуважение. Като цяло изследваните променливи предсказват по-добре наличие на депресивни преживявания, отколкото позитивна жизнена нагласа/самоуважение (ср. стойностите на $R \text{ Square}$ на табл. 2). Очевидно детерминацията на позитивната жизнена нагласа/самоуважение включва повече допълнителни фактори, които не са предмет на емпирично проучване в настоящото изследване.

В заключение, резултатите от регресионния анализ могат да се резюмират по следния начин:

а) през изследвания период (6 кл. –8 кл.) в разрез с някои разпространени житейски предетави, отчуждението от семейството не е „нормален“ и „здравословен“ способ за еманципиране от родителските авторитети –напротив, нарушаването на психичната близост с родителите е основен фактор за депресивни преживявания;

* Тъй като при обработката пола е кодиран момче=0 момиче=1, положителната стойност на Beta предсказва по-високо равнище на депресивно настроение при момичетата.

б) по отношение на депресивните преживявания ролята на взаимоотношенията с родителите и връстниците е балансирана, но от гледна точка на позитивната жизнена нагласа /самоуважението доминират взаимоотношенията с връстниците (тенденция, по-характерна за момчетата). Получените данни дават основание да се мисли, че позитивната жизнена нагласа и самоуважението в по-голяма степен са функция от статуса в групата и взаимоотношенията с връстниците, отколкото на семейните отношения.

в) налице са основания за диференцирана оценка на двете форми на извънучилищни занимания – „спорт“ и „кръжок“. Може да се допусне, че спортните занимания извън училище играят определена „превантивна“ роля по отношение възникването на депресивни преживявания, докато участието в „кръжок“ влияе върху позитивната жизнена нагласа/самоуважението. Посочените тенденции обаче се проявяват при момчетата, докато при момчетата ефектите са незначими;

г) в сравнение с останалите променливи успехът в училище играе по-ограничена роля; значим ефект е налице само при момчетата по отношение възникването на депресивни преживявания;

д) отчасти неочаквано, доверителното общуване също е с незначими ефекти, както по отношение на позитивната жизнена нагласа, така и на депресивното настроение. От тази гледна точка през преходната възраст широкият приятелски кръг, наличието/дефицитът на социални контакти играе по-важна роля за личното благополучие от близките приятелски отношения.

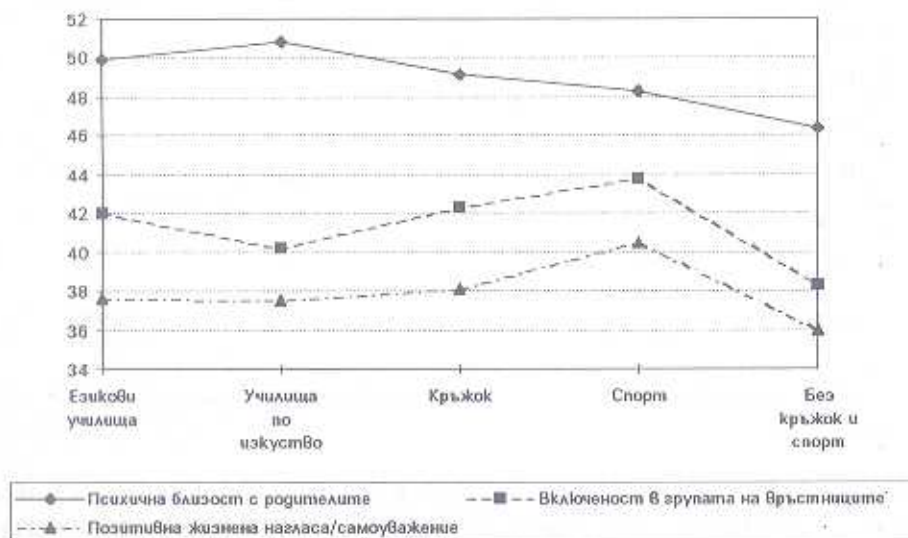
Сравнителен анализ на личното благополучие, взаимоотношенията с връстниците и родителите на ученици от различни видове училища, посещаващи/непосещаващи извън училищни занимания. За целите на сравнителния анализ учениците бяха разпределени в пет групи: а) ученици от езикови гимназии в София, Варна и Пазарджик; б) ученици от специализирани училища, в които широко са заетъпени занимания с изкуство: Музикално училище, Хореографско училище и Художествена гимназия, София; в) ученици от масовото училище, посещаващи кръжоци по език, изкуство, математика, природонаучен или други видове кръжоци; г) ученици от масовото училище, занимаващи се активно със спорт; д) ученици от масовото училище, неангажирани с извънучилищни занимания. Данните на отделните групи бяха анализирани чрез еднофакторен дисперсионен анализ и множествени сравнения по метода на Дънкан.

Резултатите на диагр. 3 показват, че най-високо равнище на депресивни преживявания проявяват учениците от масовото училище, неангажирани с извънучилищни занимания ($X=20,48$). Аналогична тенденция, но с обратен знак характеризира позитивната жизнена нагласа/самоуважението; отново в най-неблагоприятна позиция са учениците от

масовото училище, непосещаващи извънучилищни занимания ($X=35,97$); с най-високи показатели са активно спортуващите ученици ($X=40,54$), докато учениците от специализираните училища по езици и изкуство заемат междинно положение (диагр. 2).

Диаграма 2.

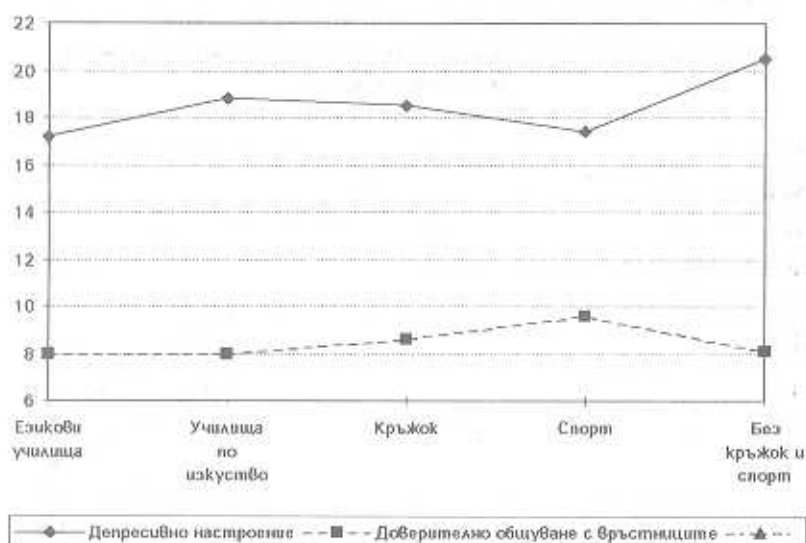
Психична близост с родителите, Включеност в групата на връстниците и позитивна жизнена нагласа/самоуважение при ученици от различни видове училища, посещаващи/непосещаващи извънучилищни занимания (кръжок, спорт)

Последният извод е на пръв поглед неочакван, тъй като учениците от този тип училища преминават през сериозна изпитна процедура, водеща до селекция на деца с над средните възможности. В масовото съзнание тези училища също се възприемат като престижни; с висок обществен статус. В този контекст относително по-ниското равнище на позитивна жизнена нагласа/самоуважение би могло да се обясни с процесите на вътрешногруповото сравнение – високият среден стандарт, задаван от групата (класа) влияе негативно върху самооценката. Този ефект, представляващ частен случай за влияние на референтната група върху самооценката е възпроизвеждан с ученици от различни възрасто-

Диаграма 3.

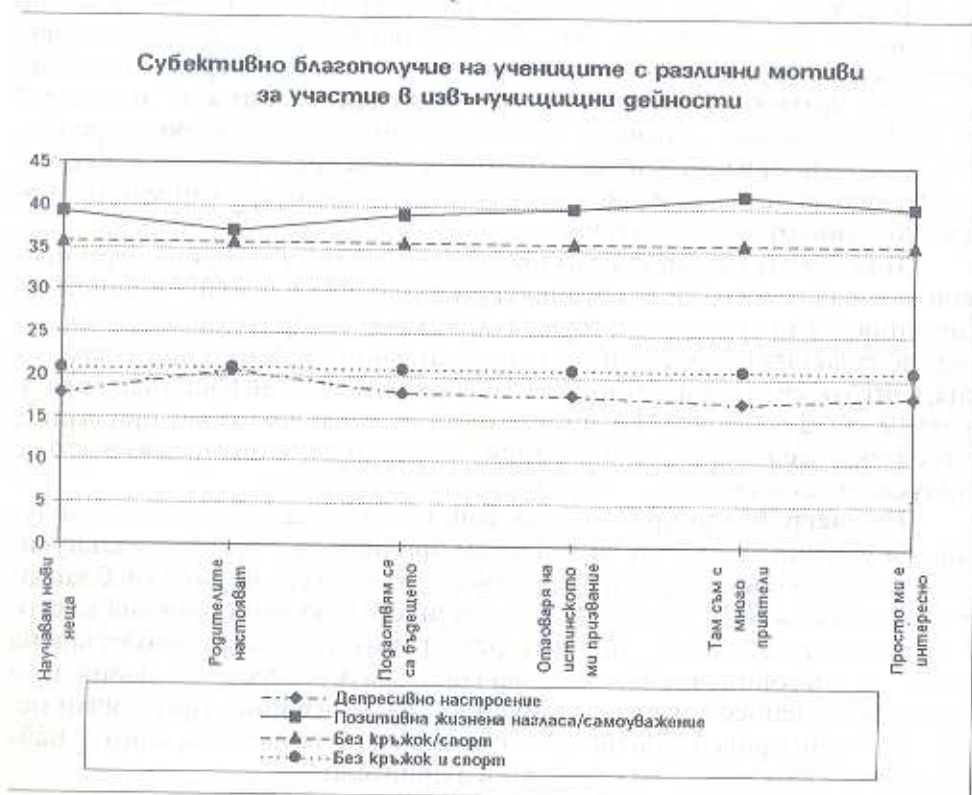
Доверително общуване с връстниците и депресивно настроение при ученици от различни видове училища, посещаващи/непосещаващи извънучилищни занимания (кръжок, спорт)

ви групи: напр. при прехода от начално към основно училище, основан на конкурсни изпити, учениците, постъпили в престижни училища първоначално имат по-висока самооценка в сравнение с връстниците си от други училища, но подобни различия отсъстват в края на учебната година. Аналогично, когато надарени деца се обучават заедно по специални програми, това води до понижаване на самооценката им (Хекхаузен, 1986; Marsch, 1987).

Сравнителният анализ на данните за останалите променливи: включеност в групата, доверително общуване и психична близост с родителите, очертават аналогична картина (диагр. №2, диагр. №3): учениците, ангажирани с извънучилищни занимания демонстрират преимущество и по трите параметъра, в сравнение с връстниците се от масовото училище. По отношение на психичната близост с родителите обаче най-високи са показателите на учениците от специализираните училища за

Диаграма 4.

изкуство. Този резултат би могъл да се обясни, ако се има предвид, че твърде често профилът на училищните занимания (музика, танци, рисуване) съвпада с професията на родителите, които по правило проявяват силен интерес и ангажимент към резултатите на детето (налице е допълнителен „канал“ за комуникация, доверителни отношения и приемане/реализация на родителския авторитет).

Получените данни позволяват да се формулира и предположение за механизма, чрез който, участието в извънучилищни занимания влияе върху субективното благополучие: на равнището на единичните връзки участието в кръжок/активните занимания със спорт предсказват по-високо равнище на включеност в групата на връстниците. От друга страна, участието в извънучилищни занимания се асоциира с по-високо равнище на Позитивна жизнена нагласа/самоуважение и по-ниско равнище

на Депресивно настроение. При включването на променливите едновременно в регресионното уравнение обаче (табл. 2) стойностите на Beta за „кръжок“ и „спорт“ са незначими или достигат стойности различни от 0 при $p < 0,1$, докато „включеност в групата“ е от основните фактори, предсказващи субективното благополучие (съответно, в сравнение с единичните, частните корелационни коефициенти за „кръжок“ и „спорт“ са редуцирани или незначими). Подобен тип данни илюстрират ролята на „Включеност в групата“ като променлива-медиатор (Baron & Kenney, 1986), опосредстваща влиянието на извънучилищните занимания върху субективното благополучие.

Това предположение се съгласува и с данните за причините, чрез които изследваните лица обясняват участието си в извънучилищни занимания. За тази цел в инструментариума предварително беше включен полузакрит въпрос с посочени 6 основни причини: а)научавам неща, които не се преподават в училище; б)родителите ми настояват; в)подготвям се за бъдещето си; г)отговарят на истинското ми призвание; д)там съм заедно с много приятели; е)просто ми е интересно, като се допуска и допълване на отговора в свободна форма.

На диагр. №4 са представени данните за субективното благополучие на учениците, посочили различни причини за участие в извънучилищни занимания. Резултатите на диагр. 4 показват, че в най-неблагоприятна позиция са учениците, посочили като основна причина настояването на родителите —техните резултати и по двата параметъра на личното благополучие не се различават статистически от данните за учениците, непосещаващи извънучилищни занимания. При всички останали мотивировки е налице прогнотивоположна тенденция, която е най-силно изразена при „Там съм с много приятели.“

В заключение, данните за ролята на извънучилищните занимания не подкрепят някои широко разпространени житейски представи, според които ангажирането с извънучилищни занимания е източник на допълнителни депресивни преживявания и конфликти с родителите. Напротив, от гледна точка на посочените параметри, тези ученици са в по-благоприятна позиция по отношение на връстниците си от масовото училище. Ангажирането с извънучилищните занимания обаче само по себе си не предполага лично благополучие на детето: участието в такъв род допълнителни дейности се асоциира с по-високо равнище на позитивна жизнена нагласа/самоуважение и с по-ниско равнище на депресивни преживявания, когато е предпоставка за развитие на общуването с връстниците или е непосредствено вътрешно мотивирано.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.

Примерни айтеми от скалите

Позитивна жизнена нагласа/самоуважение

- * Животът ми се развива в правилна посока.
- * Чувствам се сигурен в себе си.
- * Каквото и да се случи, мога да го приема от положителната му страна.
- * Мога да се справям в живота толкова добре, колкото и другите хора.

Депресивно настроение

- * Животът ми е скучен.
- * Нищо не ми доставя истинска радост.
- * Загубил съм интерес към хората и не ме е грижа за тях.
- * Често изпадам в тъжно настроение.

Включеност в групата на връстниците

- * Аз съм част от група приятели.
- * Чувствам се самотен. (-)
- * Винаги, когато поискам мога да си намеря компания.
- * Често през празниците няма с кого да излезна. (-)

Доверително общуване с връстниците

- * Има човек извън семейството, с когото споделям най-съкровениите си мисли и чувства.
- * Имам приятел, когото сме толкова близки, че се разбираме почти без думи.

Психична близост с родителите

- * С моите родители е лесно да се говори по всички въпроси
- * Харесвам хората, с които живея.
- * Ако трябва дълго време да живея далеч от родителите си, бих се почувствал самотен.
- * Понякога всъщност се чувствам като чужд човек. (-)

ЛИТЕРАТУРА

- И. Ков. (1980). Откриването на „Аз-а“. С., Наука и изкуство.
- Х. Хекхаузен. (1986). Мотивация и деятельность. М., Педагогика, т. 2.
- R. Baron, D. Kenney. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173-1182.
- L. Bocheva & P. Kalchev. (1992). Adolescents in conditions of social change in Bulgaria. Vth European Conference on Developmental Psychology, September, 1992, Seville, Spain. Abstracts.
- J. Bowlby. (1973). Affectional bonds. Their nature and origin. In R. Weiss. *Loneliness. The experience of emotional and social isolation*. MIT Press.
- B. Compas, S. Ey & K. Grant. (1993). Taxonomy, assessment and diagnosis of depression during adolescence. *Psychological Bulletin*, 114, 323-344.
- J. Connolly & R. Konarski. (1994). Peer self-concept in adolescence: Analysis of factor structure and associations with peer experience. *Journal of Research on Adolescence*, 4, 385-403.
- E. Diener & F. Fujita. (1994). Methodological pitfalls and solutions in satisfactory research. In A. C. Samli & M. J. Sirgy (Eds.) *New directions in marketing/quality-of-life interface*. Westport, CT: Greenwood Press.
- E. DiTomaso, B. Spinner. (1992). The development and initial validation of the Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA). *Personality and Individual Differences*, 14, 127-134.
- A. Flammer, A. Grob, R. Luthi, F. Kaiser. (1989). Kontrollattributionen und Wohlbefinden von Schweizer Jugendlichen. *Forschungsberichte aus dem psychologischen Institut der Universitaet Bern*, Bern.
- J. Fleming, D. Offord, M. Boyle. (1989). Prevalence of childhood and adolescent depression in the community. *British Journal of Psychiatry*, 155, 647-654.
- S. Harter. (1982). The Perceived Competence Scale for Children. *Child Development*, 53, 87-97.
- J. Levine, S. Saintonge. (1993). Psychometric properties of the Separation-Individuation Test of adolescence within a clinical population. *Journal of Clinical Psychology*, 49, 492-507.
- A. Marcoen, L. Goossens. (1993). Loneliness, attitude towards aloneness and solitude: age differences and developmental significance during adolescence. In S. Jackson (Ed.) *Adolescence and its social worlds*. Laurence Erlbaum.
- H. Marsh. (1987). The big-fish-little-pond effect on academic self-concept. *Journal of Educational Psychology*, 79, 280-295.
- H. Marsh, J. Relich, I. Smith. (1983). Self-concept: The construct validity of interpretations based on the SDQ. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 173-187.
- C. M. Parkes & J. Stevenson-Hinde. (1982) (Eds.). *The place of attachment in human behavior*. N.Y: Basic Books.
- J. Paterson, J. Pryor & J. Field. (1995). Adolescent attachment to parents and friends in relation to aspects of self-esteem. *Journal of Youth and Adolescence*, 24, 365-376.

ОТНОСНО ПРИРОДАТА НА ТВОРЧЕСКОТО ДЕЙСТВИЕ*

Д. Богоявленская**

ABOUT THE ESSENCE OF THE CREATIVE ACTION

D. Bogoyavlenskaya

Based on some experimental observations the autor outlines the specificity of human creative action. It is seen as activity that exceeds direct utilitarian function of behaviour and leads to outcomes that are redundant for the biological goals pursued. Creative action allows the individual to set new goals and to confronts new problems in the relationship between personality and its environment

В системата на категориите в рамките на идеализма, върхът на който е хегелевата систематика, категорията активност липсва, тъй като Хегел напълно отъждествява активността с дейността. В неговата система на категориите, които отразяват степените на съществуване на битието, активността не би могла да се представи като една от степените на познанието. Активността на духа изначално се приема като условие за съществуването на битието. Съгласно Хегел явлението разкрива себе си чрез действията, като състоянието на активност представлява причината за всяко изменение. Въз основа на посоченото в настоящия момент се очертава следната картина на проблема за активността.

Терминът „активност“ в момента няма ясно очертано теоретично съдържание. За него се запазва до момента първоначалния смисъл на латинския термин „activus“, което означава деен, енергичен. В житейското съзнание, тези два термина са синоними.

Задачата на научното построяване на понятията се състои тъкмо в това, да разкрие тяхната нетъждественост и изходна противоречивост. Иначе, терминът „активност“ се превръща в дума, в която всеки път може да бъде влагано едно или друго съдържание.

Преобразуващият характер на човешката дейност дава основание да се говори за нейната активност в сравнение с животните, при които с

*Настоящата статия е посветена на изследване, проведено в рамките на цикъл от разработки по конструирането на категорията „активност“.

** Д.Б.Богоявленская – проф. д-р, Психологически институт РАО, Москва

„непосредствено тъждествена със своята жизнестойност“.

Подвижността на животното позволява да бъде стимулирана активността на неговото поведение в сравнение с неподвижните и следователно пасивни растения. В същото време, обаче, растението на свой ред е обект на взаимодействието. То е активно по отношение на неживата и безпристрастна, а значи и пасивна природа. Оказва се обаче, че и неживата природа е също активна. Активни са Слънцето и Земята, химическите реакции и пр. Освен това може да се говори за активност на материята в цяло, в смисъла на нейното самодвижение и саморазвитие. По такъв начин терминът „активност“, бидейки прилаган към всяко явление се превръща в прост (а следователно и излишен според Е. В. Иленко - (4)) - негов синоним. По тази причина простото увеличаване на емпиричните изследвания на активността без нейното теоретично осмисляне не дават изход от този порочен кръг и води до девалвация на самия проблем в очите на естествоизследователите.

За напредък в посочената проблематика е необходимо да се осъществят теоретично осмисляне на проблема за активността, без обаче да се абстрахираме от нейните отделни форми, посочени по-горе. Напротив, тяхното изучаване и съпоставяне е призвано не да отдели формално общото, а да подчертае различието и спецификата им. Именно такъв методологически подход ние се опитахме да осъществим при анализа на висшата форма на човешка активност - творчеството.

В нашата концепция развита форма на творчеството се свързва с феномена на ситуативно нестимулираната продуктивна дейност, като способност за развиване на дейността извън пределите на изискванията на изходната проблемна ситуация. Ние разглеждаме този феномен като проява на духовна активност. (В нашите разработки като неин синоним използваме термина „интелектуална активност“) (Богоявленска, 1983).

За разбирането на интелектуалната активност като особена форма на активност ще разгледаме нейното място в общия ход на еволюцията. Придържаме се към представата, че на етапите на еволюцията, т.е. различните форми на движение на материята, трябва да съответстват и особени форми на активност. Именно по такъв принцип е построена класификацията на равнищата на действието на П. Я. Галперин (Галперин, 1976). Затова ние ще използваме посочената класификация на изследваната форма на активност в качеството на евристичен, но методологически обоснован подход.

Според Галперин, на неорганичната природа съответства типа на физическото действие, където резултатът не оказва никакво влияние върху неговия механизъм. Възникването на органичния живот е свързано с равнището на физиологическото действие, при което положителният резултат подкрепя механизма, произвеждащ действието. Равнището на субектното действие, което е присъщо на животните се характеризира

с това, че механизмът на неговата регулация се формира до началото и в хода на изпълнение на действието, но задължително преди завършването му. И накрая, П.Я. Галперин извежда равнището на личностното действие, което се характеризира с регулация на действието на основата на съзнанието за общественото значение на ситуацията.

Природата на човека е социална и неговото поведение може да се разбере само като поведение на социален индивид, т.е. личност. Ако животно живее в сред предмети, то зад съзнанието на човека стоят обществени отношения. Образът на човека не е ограничен от индивидуалния опит. Отразявайки ситуацията, човек отчита не само своето възприемане за предмета, но натрупания обществен опит - знанията за него. По такъв начин поведението на човека може да се охарактеризира според П.Я. Галперин като личностно действие, като нов етап в развитието формите на активност. Ако равнището на субектното действие се осъществява активно търсене подобно на изпробване на ситуацията, то на равнището на личностното действие се наблюдава „изпробване на изпробването“, т.е. действията на човека се характеризират с анализ на начина на самото действие. Личностното действие винаги е рефлексивно.

За да се продемонстрира по-ярко спецификата на човешкото поведение, ще направим анализ не на специфичната дейност присъща само на човека, а на общозначимите (и за животните) задачи, изискващи точност на движенията.

При анализа на дейността на човека в лабораторията на Психологическия институт РАО, ръководен от акад. О.А. Конопкин, сътрудниците му използват експериментална методика, която имитира обобщен тип ситуации на следене на движещ се обект. Експерименталната процедура включва следното: върху специално табло се премества светлинно петно, тръгващо от началната точка „О“. Изследваното лице трябва чрез натиск на бутон върху пулта да спре движещото се петно в съответна позиция (Степанский, 1962).

Резултатите от проведените изследвания сочат, че изследваните лица работят в ситуация на конфликт между стремежа да не излязат извън пределите на зададения сектор на допустимите отклонения и техния стремеж за максимална точност (тъй като стремежът да се попадне в точка „О“, намираща се на границата на сектора на допустимите отклонения, рязко увеличава вероятността за неуспешност в изпълняваната дейност). По такъв начин се вижда, че изследваното лице, приемайки задачата действа съобразно свои субективни критерии за успешност (Степанский, 1962).

Колкото по-голямо е разстоянието (разликата) между формалното изискване и зоната на възможностите, отговарящи на индивидуалните критерии за качество, толкова по-силно се извяват личностните харак-

теристики на действието. Това несъвпадане между зоната на зададеното действие и зоната на собствения критерий за успешност е особено нагледно в ситуациите, съдържащи моментна заплаха съчетана с елементи на риск при изследването на „надситуативната активност“ (Петровски, 1977).

При това изследване като основа, беше използвана методиката, описана в по-горното със задаване на изискване за екстраполация на положението на движещия се върху екрана обект. Специфична особеност на този експеримент беше, че определена част от тунела се отделяше като опасна зона, т.е. спирането на сигнала-обект в нея беше забранено и се наказваше. Мястото за спиране на сигнала-обект изследваното лице избираше по свое усмотрение. По такъв начин мерата на възможния риск в действието зависеше от самия изследван, тъй като колкото по-близо до забранената зона беше избраното място за спиране на сигнала-обект, толкова по-голям беше риска да се попадне в забранената зона. Трябва да се отбележи, че предпочитането на рискованите избори пред неутралните не даваше на изследваното лице никакви преимущества (награди, поощрения и пр.). Въпреки това, около половината от всички изследвани лица отиваше в зоната на риска, въпреки че нито съдържанието на експерименталната инструкция, нито въведените от експеримента критерии за успешност на действията сами по себе си не подбуждаха към риск. В условията на описания експеримент изследваното лице, рискувайки преместваше демаркационната линия между достъпното и недостъпното за него в дейността му, разширявайки по този начин сферата на своето действие. Рискованите действия служеха като че ли като аргумент в спора между двете начала - „мога“ - „не мога“ и се явяваха под формата на опити на изследвания да провери себе си и да утвърди своите възможности. По този начин изследваното лице рефлексира резултата от своите действия. Ситуацията става по-широка от нейното формално изискване. Тя съдържа за човека значително повече стимули за действие и оптимизиране на действието, отколкото само прагматически достижимия резултат.

За животното няма смисъл да ловува в зоната на опасност, ако има храна на по-безопасно място. За човека е недостатъчно да изгълни просто биологически важно изискване. За него жизнено важна е оценката на другите хора, неговата собствена самооценка на своите действия, която е вторично отражение на тази зависимост.

Отказът от действие близо до опасната зона означава, че човек не претендира за високо равнище за майсторство и като личност той е пасивен. Напротив, наличието на определени претенции за майсторство го заставят да изпробва своите сили на границата на възможностите си. Така той е активен. Правилната трактовка на човешкото действие може да бъде постигната само при отчитане на социалната природа на

човека с присъщата му социална рефлексия. Ако анализираме човешкото поведение от гледна точка на физиологическото действие, т.е. по бихевиористичната схема „стимул - реакция“, то в него се появява непостижима излишност. Но, ако при анализа на човешкото поведение ние не го свеждаме към низшите форми на активност, а запазим спецификата на човешкото действие, то тази излишност се превръща в негов смисъл. Както правилно пише Б.Ф. Ломов: „Опитите за неправомерно разширяване или напротив, неоправдано стесняване на сферата на приложение на едни или други обобщения, концепции, хипотези, неточното описание на равнището на изучавания обект...създават теоретическа бърканица“ (Ломов, 1980, с. 18).

И така, разглеждайки равнището на личното действие при анализа на специфичните форми на активност на личността ние виждаме, че неговият механизъм не включва по необходимост момента зад пределите на изискванията на зададената ситуация, а само демонстрира нееднозначността и социалната обусловеност на човешката дейност.

От тук, произтича извода, че това равнище на активност, при което е възможно излизане зад пределите на изискванията на зададената ситуация се явява самостоятелно висша форма на активност на личността и характеризира особен вид действия на човека. По тази причина ние диференцираме равнището на действие на личността изведено от П.Я. Галперин на две равнища: равнище на действието на социалния индивид и равнище на творческо действие (Галперин 1976).

Равнището на действие на социалния индивид съответства на целесъобразната дейност, при която целта представлява осъзнаването на желания резултат. Самият резултат се определя от положението на индивида не сред предметите (вещите), а сред хората.

Ако разглеждаме развитието на формите на активност през призмата на генезиса на структурата на действието, разглеждания като съотношение негов механизъм и резултата, то изведеното равнище, определено от нас като творческо действие се характеризира с това, че неговият резултат е по-широк от изходната му цел. В своята развита форма творческото действие води до поражение на самата цел, т.е. на това равнище се осъществява целесполагаща дейност (Швырев, 1978). По такъв начин действието придобива пораждащ характер и все повече губи формата си на отговор.

Творческото действие започва с това, че то „преставя да бъде само отговор, само решение на предварително поставен въпрос. При това то остава и отговор и решение, но заедно с това е и нещо повече и това „нещо повече“ (излизането към нова проблемна ситуация разширява полето на възможностите на човешката дейност) се определя от неговия собствен творчески статус.

Като коментира нашето разбиране за интелектуалната активност

Г.А. Давидова сочи, че то обхваща най-важните характеристики на „творчеството въобще“, което живее тъкмо на границата между стария отговор и новия въпрос, в прехода на първото към второто, което в качеството си на нов въпрос се представя и с нов отговор във веригата на културната приемственост. Именно по тази причина, че интелектуалната активност не се изчерпва с отговора, не угасва в него, а резултира и се разгаря в новия въпрос, тя се явява открита по отношение не само на предметния свят, но и спрямо другите хора, като произтичаща и обществена връзка между хората в пространството и времето на културата.

Проведените от нас през 1993-1995 г. експериментални изследвания със 11 ученика от I - III клас на 91-то училище в Москва ни позволиха да съпоставим данните получени по батерия методики разработени под ръководството на В.В. Давидов (Давыдов, 1986) за диагностика на равнището на формираност на теоретичното мислене с данните от диагностиката на проявлението на творчески действия, получени по метода на „Креативното поле“. Резултатите от този съпоставителен анализ разкриват факта, че проявата на творческото действие изисква наличието на формирани операции, характерни за теоретичното мислене (рефлексия, анализ, планиране). По този начин, проявата на творческо действие ние установихме само у тези деца, които влизаха в групата на учениците, у които беше установена сформираност на операционния апарат на теоретичното мислене. Те бяха 14 от 60 ученика от III клас. Това условие обаче, се оказа необходимо, но недостатъчно. Творческото действие се оказа присъщо само на 57% от децата от тази група (8 от 14). Това означава, че формирането на творческото действие изисква едновременно формиране и на определени ценностни ориентации, обезпечавщи личностното присвояване на интелектуалните новообразования. По такъв начин проявлението на творческото действие не е резултат от епизодични прояви на интелектуалните възможности, а представлява стил на мисленето, характеризиращ личността.

Проведените от нас наблюдения върху изследваните ученици в течение на учебната година и анализи на данните от тяхната личностна психодиагностика обясняващ различieto между сформираността на теоретичното мислене и на творческото действие. Заедно с това, тези данни, както ние считаме, илюстрират евристичността на дейностния подход. Творческото действие не се проявява там, където конкретният вид човешка дейност се осъществява на равнището действие, а се разкрива там, където мотивът съвпада с целта и тя се осъществява на равнището дейност. По този начин проявата на творческото действие е възможна само от позицията на субекта на дейността.

ЛИТЕРАТУРА

- Богоявленская, Д.Б. (1983). Интеллектуальная активность как проблема творчества. Р. Д., 173.
- Гальперин, П.Я. (1976). Введение в психологию. М., 148.
- Давыдов, В.В. (1986). Проблемы развивающего обучения. М., 240.
- Ильенков, Э.В. (1979). Проблема идеального. Вопр. филос., № 6, 138-140.
- Ломов, Б.Ф. (1980). Теория, эксперимент и практика в психологии. Психол. журн., т. 1, № 1, 8-20.
- Петровский, В.А. (1977). Активность субъекта в условиях риска. Канд. дисс. М., 148.
- Степанский, В.И., Моросанова, В.И., Осницкий, А.К. (1962). Метод выявления субъективного критерия успешности. Вопр. психол., №3, 129-133.
- Шварев, В.С. (1978). Теоретическое и эмпирическое в научном познании. М., 382.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЗРИТЕЛНО-ПЕРЦЕПТИВНИТЕ И ПРЕДСТАВНИ СПОСОБНОСТИ – I. ЗРИТЕЛНО- ПЕРЦЕПТИВНИ СПОСОБНОСТИ

Б.Александрова*, М.Терзиева**, А.Петров***, И.Търнев****
Л.Мавлов*****

A STUDY ON VISUO-PERCEPTIVE AND IMAGERY ABILITIES – I. ASSESSMENT OF VISUO-PERCEPTIVE ABILITIES

B.Alexandrova, M.Terzieva*, A.Petrov**, I.Tournev* & L.Mavlov*

ABSTRACT

Two sets of different tasks were elaborated for the purpose of investigating the interrelation between visual perceptive and imagery abilities. The first set, composed of tasks for quantitative assessment of visual object perception and right-left discrimination abilities in patients with unilateral cerebral lesions and controls, is described and discussed in this paper. Analyses are based on data collected from 84 healthy adults coming from two different age groups. The results obtained show that the elaborated scales are unidimensional and reliable. They could be regarded as satisfactory for the present and used in cases in which normative data is needed, as well as for investigating and testing hypotheses in healthy adults.

Изследването на взаимовръзката между представните и перцептивни способности е една интересна и все още недостатъчно проучена област. Наличието на общи механизми, които опосредстват тези способности, е предмет на оживени дискусии между различни изследователи. Необходимо е натрупване на повече данни, чийто анализ да потвърди или отхвърли алтернативната хипотеза, според която съществува ясно определено разделение на опосредстващите ги механизми и структури.

Този изследователски проблем, тясно свързан с досегашните ни научни разработки върху перцептивните и пространствени способности, както и върху латерализацията на функциите при зрително възприятие, определи насоката на започнатото от нас задълбочено проучване. Още повече, че всяко едно съвременно невропсихологично изследване на представните способности, на изграждането им в детска възраст или на

* Б. Александрова – д-р, п.с. Институт по психология, БАН

** М. Терзиева – психолог, Медицински университет

*** А. Петров – НБУ

**** И. Търнев – д-р, ИППН, Медицински университет

***** Л. Мавлов – проф., д-р, ИППН, Медицински университет

техните нарушения при пациенти с огнищни мозъчни увреди изисква да бъде установена и степента на развитие или съхраненост на съответните перцептивни функции.

Съвременните когнитивни теории (Kosslyn, 1987; Farah, 1984) разглеждат представността като сложен процес, който обхваща няколко относително самостоятелни подпроцеса – генериране, разглеждане и трансформиране на представите. Структурите и процесите, които съставляват компонентите на представността, се характеризират с определена динамика в хода на онтогенетичното развитие, при което неизяснен остава въпроса за взаимовръзката между тях и различни структури в лявата и дясна мозъчни хемисфери. Недостатъчно изяснено е и специфичното значение на левостранните и десностранните увреждания на церебралните хемисфери за представната дейност като цяло и за отделните ѝ компоненти. От друга страна, с напредването на възрастта се наблюдават процеси на „обратно развитие“ или деградация на перцептивните и пространствените функции, както и „разпад“ на тези функции при огнищни мозъчни поражения. Все още няма достатъчно данни, характеризиращи евентуалните възрастови промени и в представните процеси.

За да обхванем най-добре и най-пълно тази изследователска тема ние си поставихме за цел първо да проучим в каква степен са изградени перцептивните, пространствените и представните способности при различни възрастови групи, както и проявите на техните нарушения при едностранни огнищни мозъчни увреди*.

За изпълнението на тази задача е необходимо разработване на методи за количествено изследване на конкретни способности – предметния зрителен гнозис, някои зрително-пространствени способности и способностите за генериране и трансформиране на представи.

При разработването на тези методи ние се опитахме да удовлетворим следните критерии:

- задачите да имат сходни форми на изпълнение на перцептивно и на представно равнище;
- представните задачи да включват зрително-пространствено съпоставяне;
- в задачите да се използва придобита по-рано и съхранена в паметта информация (особено съществено при изследване на пациенти);
- за по-прецизно изследване на отделните компоненти на представния процес да се избягва вербализацията при представните задачи.

Трябва да кажем, че необходимостта от съобразяване трудността на задачите с намалената способност за концентрация на пациенти с мозъчни увреди, поставя една нелека задача пред изследователите. Пълноценното изучаване на дефицитите и нарушенията при различните когнитивни способности изисква данните от тяхното изследване да

* Разработките са осъществени във връзка с работата по проект „Взаимоотношения между нарушенията на перцептивните и представните функции при огнищни мозъчни увреди“ – договор НЛ-6/91 към ИФ“НИ“.

бъдат съпоставени и сравнени с нормативни данни, получени от здрави лица на съответната възраст. Търсеният баланс трудно се постига и често се наблюдава изместване по восока на сравнителното опростяване на използваните задачи, което от своя страна влошава метричните свойства на отделните айтеми и оттук качествата на скалата като цяло.

Тук ще бъдат обсъдени изработените скали за изследване на предметен зрителен гнозис и ляво-дясна дискриминация въз основа на данните, получени от изследването на здрави възрастни.

Изследване на предметен зрителен гнозис

В много случаи разпознаването на даден предмет или образ на предмет става в неблагоприятни условия, например: обектът не е много ясен, като може да бъде затруднен в различна степен; виждат се само негови отделни части или картината е фрагментирана.

Много изследователи търсят решение на проблема как се разпознават обектите, чиито образи възприемаме при твърде разнообразни условия. Biederman (1987) предлага теоретичен модел за зрително разпознаване, при който същественият момент е идентификацията на компонентите, изграждащи обекта. Когато разпознаването става при затруднени условия, ние преодоляваме затрудненията чрез декодиране на определени неслучайни, сигнални или характерни свойства и елементи, които сравняваме със съхранена по-рано информация за съответния обект. Идентификацията на предмета е резултат от реконструирането на неговите отделни елементи или клъстери от елементи в една вече позната от предишния ни опит форма.

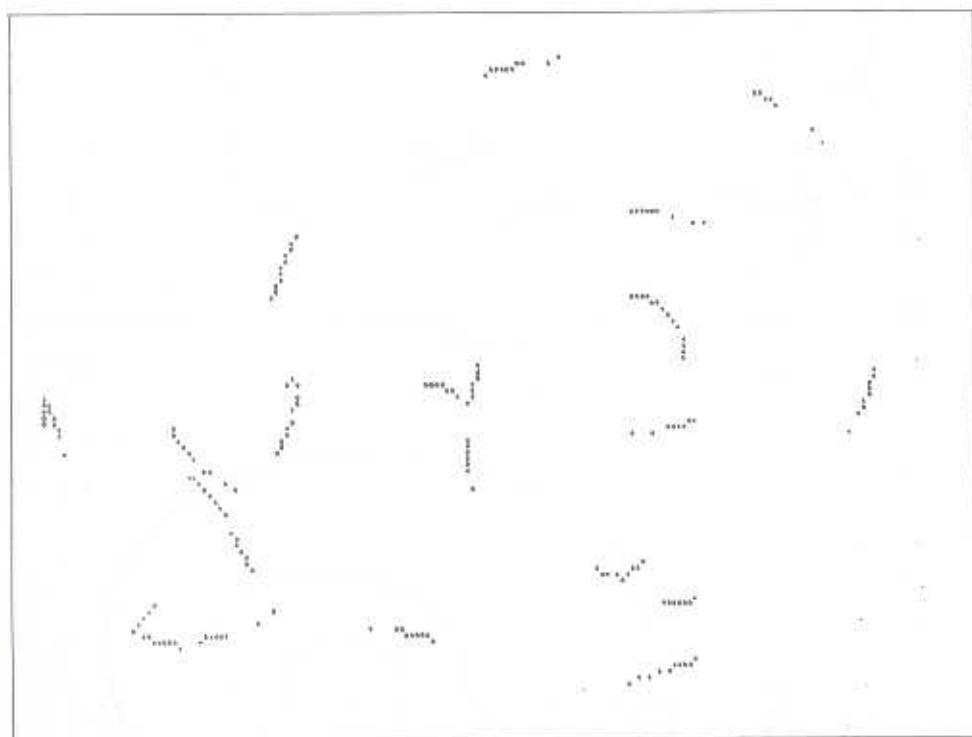
Изхождайки от тези принципи, ние разработихме два набора за изследване на предметния зрителен гнозис – с контурни изображения на фигури и със затрудняване на възприятието чрез наслагване на мрежа върху изображението или т.н. „зашумяване“ на фигури (поради внасянето на неспецифични елементи или шум). Подобни тестови набори са използвани в клиничната невропсихологична практика за изследване на нарушенията в перцептивната категоризация (Warrington, 1985). Warrington и James (1967) изучават разстройствата на зрителното разпознаване на обекти при пациенти с локални мозъчни увреди, като им представят фрагментирани букви и Gollin's picture test – степенувана по трудност задача за идентификация на непълни контурни рисунки.

Изработените от нас набори съдържат относително често наблюдавани обекти с характерен контур и силует. Част от предметите и животните се използват и в двата набора. Това ще даде допълнителна възможност за съпоставка и анализ на състоянието на предметния зрителен гнозис. Направена е програма за компютърно представяне и на двата вида стимули*.

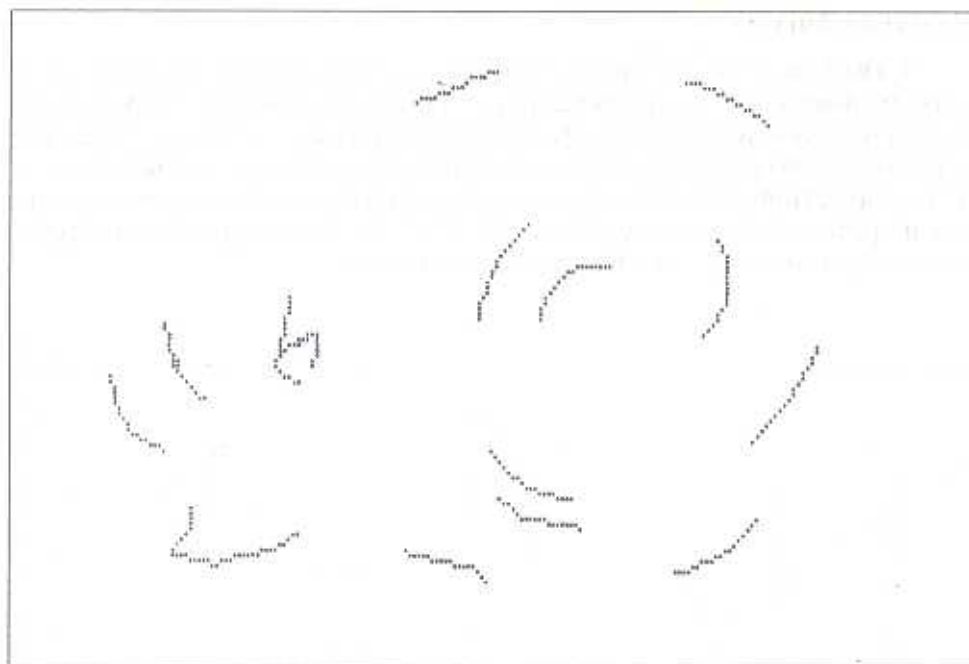
* Изказваме нашите благодарности на н.с. Анелия Попандреева за изработването на компютърните варианти на методиките за изследване на предметен зрителен гнозис.

Контурни фигури

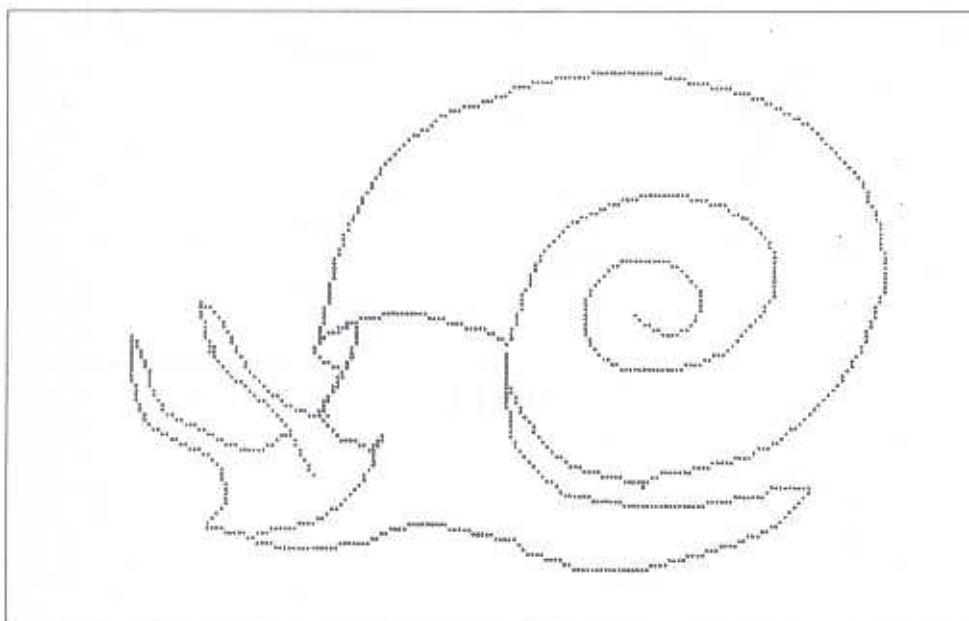
Стимули. Стимулите са контурни изображения на 30 добре познати предмета, животни или растения. Всяко изображение е представено в три различни по степен на сложност рисунки – първо, с отнемане приблизително на половината от целия контур, второ – с увеличаване на информативността и наличие на по-голяма част от контурния рисунок и трето, с пълен контур (фиг. 1-1; 1-2; 1-3). Те са подредени в случаен ред, един и същи за всички изследвани лица.

Фиг 1-1

Фиг 1 - 2

Фиг 1 - 3

Процедура. На изследваното лице (ИЛ) се предявява стандартен набор като времето за изобразяване на стимулите може да бъде неограничено или фиксирано в началото на програмата. На екрана пред изследваното лице се представя най-трудният за разпознаване стимул. ИЛ трябва да го разпознае и назове. В случай, че не го разпознае, изследователят извиква на екрана следващия, по-лесен вариант. Ако и то остане неразпознато, на изследваното лице се представя съответният стимул с цялостно контурно изображение.

Отчитане. Дадените отговори се отбелязват съответно като „отговор на първо равнище“ (1), „отговор на второ равнище“ (2) и „отговор на трето равнище“ (3), тъй като всеки стимул е представен в три различни по степен на трудност изображения. Липсата на отговор се отбелязва с (4). Така описаните отговори на и.л. по айтемите са в ординална скала, което ги прави неудобни за статистическа обработка. От друга страна, трудно е да се припише едно число на всяко и.л., което да бъде неговия бал по теста, тъй като разпознаването е осъществено на различни равнища. Ето защо, на отговорите от различните равнища беше приписано различно тегло с помощта на коефициенти, получени от анализа на честотното разпределение на различните отговори, дадени от всички и.л. по отделните айтеми:

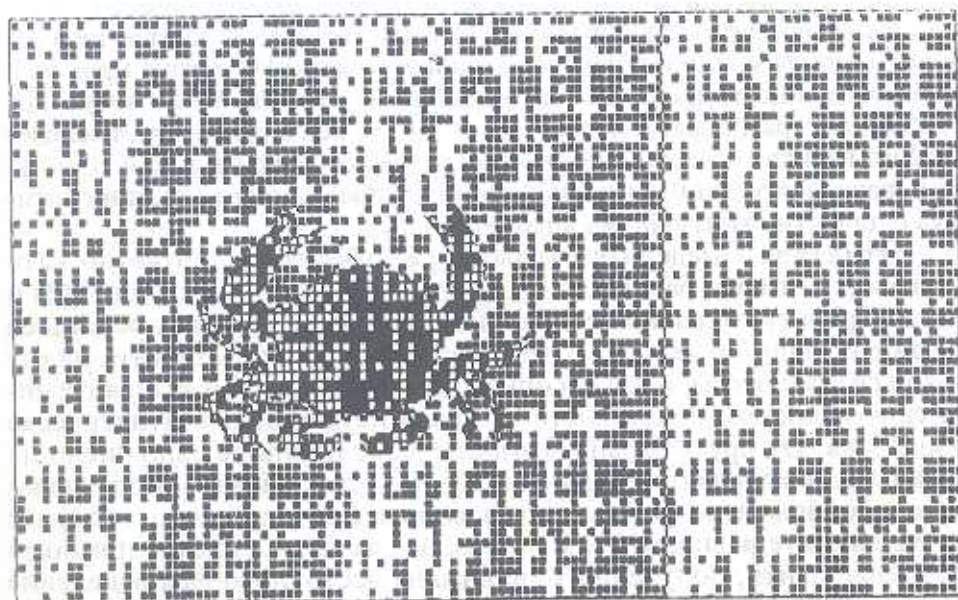
1	> 1.4	(отговор на първо равнище);
2	> 1.0	(отговор на второ равнище);
3	> 0.6	(отговор на трето равнище);
4	> 0.0	(неуспех).

Суровият бал на всяко и.л. за контурната скала се изчислява, като се съберат преобразуваните стойности на отговорите.

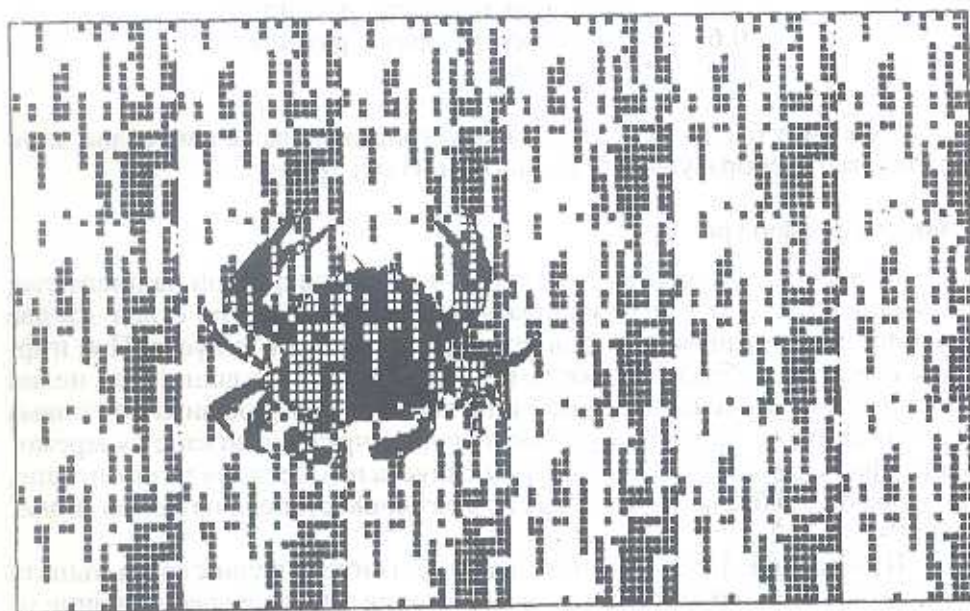
„Зашумени“ фигури

Стимули. Наборът се състои от 30 силуетни фигури на предмети, животни и растения. Те се изобразяват на екрана на три етапа – в две степени на затрудняване и цялостно представяне на силуэта. При първата степен от образа се вижда приблизително половината от целия силует, втората степен е по-лека и на екрана се визуализира по-голяма част от силуэта. Зашумяването се получава чрез наслагване на мрежовиден фон с различна гъстота върху силуэта на обекта за разпознаване, т.е. образът трябва да се разпознае при различни степени на фонен „шум“ (фиг. 2-1; 2-2; 2-3).

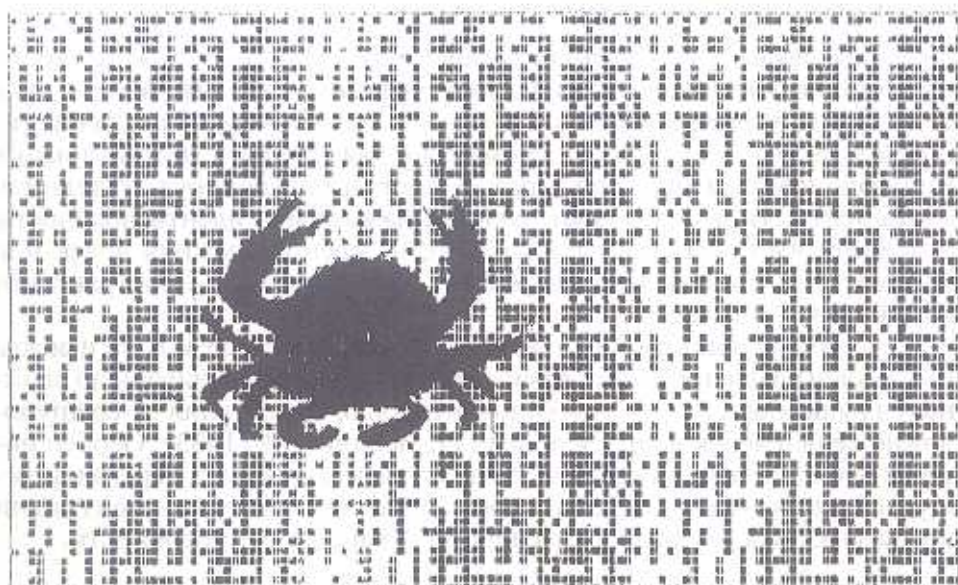
Процедура. Предявяването на силуетните фигури следва същата схема, описана при контурните изображения. От изследваното лице се изисква назоваване на обекта, който се появява на екрана в първата сте

Фиг 2 - 1

Фиг 2 - 2

Фиг 2 - 3

пен на фрагментиране с най-много „зашуменост“ на зрителния стимул. Ако разпознаването е неуспешно се извиква по-лесният за разпознаване вариант, а при нов неуспех – целият силует.

Отчитане. Аналогично на предишната задача за всеки верен отговор се отбелязва кога е станало разпознаването – при коя степен на трудност. По същите съображения, които са описани при контурните фигури и които изцяло важат и за тези фигури, за отговор на различно равнище беше приписано различно тегло с помощта на коефициенти, изчислени въз основа на честотното разпределение на отговорите на всички и.л. по всички айтеми на скалата:

1	→	1.37	(отговор на първо равнище);
2	→	1.00	(отговор на второ равнище);
3	→	0.73	(отговор на трето равнище);
4	→	0.00	(неуспех).

Суровият бал на всяко и.л. за скалата „зашумени“ фигури се изчислява аналогично, като се съберат преобразуваните стойности на отговорите.

Изследване на ляво-дясната дискриминация

Ляво-дясната ориентация е едно много широко понятие, което включва няколко различаващи се по сложност умения като всяко от тях се опира на различни когнитивни способности и води до различни типове отговори. За да се оцени достоверно ляво-дясната дискриминация е необходимо да се дефинират и операционализират отделните компоненти. Тази способност включва назоваване, идентификация на отделните части на собственото тяло, на срещуположния човек или предмет, т.е. съдържа както вербален, така и зрительно-пространствен компонент.

Тази способност обикновено се изследва, като от и.л. се изисква да изпълни различни задачи, разпределени в няколко градиращи по сложност групи: ориентация за собственото тяло, ориентация за срещуположно седящ човек и др. (Benton 1959, Benton et al., 1983). Особен интерес представлява дискриминацията на лявата и дясната страна на срещуположния човек. В този процес участват както концептуални представи, така и сложни зрительно-пространствени способности.

Набор за изследване на ляво-дясната дискриминация

Представеният набор е наша модификация на известния тест на Thurstone „Hands“ – субтест от Thurstone's Primary Mental Abilities (1938). Този тестов набор е подготвен за изследване на ляво-дясната дискриминация при здрави възрастни, пациенти и деца на възраст поне 9-10 години.

Стимули. В нашата модификация се използват подобни на оригинала черно-бели контурни рисунки на ръце. Изработени са 60 стимула, които представляват различни пози на лявата и дясната ръка, завъртени и разположени в четири ъглови позиции – съответно на 0° , 90° , 180° и 270° (фиг.3).

След проведените пилотни изследвания наборът съдържа 12 проби за упражнение и 48 експериментални проби, 24 от тях са изображения на лява ръка, а другите 24 – на дясната ръка. В експерименталните проби са използвани 6 пози на всяка ръка съответно в четирите ъглови позиции. Пробите за упражнение представляват изображения на други пози на лява или дясна ръка. Стимулите са подредени в случаен ред като на всяко изследвано лице се предявяват в една и съща последователност.

Процедура. От изследваното лице се изисква да определи лява или дясна е показаната ръка като я назове или посочи съответната своя ръка. И.л. се насърчава да взема решения без да се опитва да повтори съответната поза с ръцете си. След приключване на експеримента от изследваното лице се изисква да обясни каква стратегия използва, за да вземе решение – дали си представя своята собствена ръка, която след това завърта съответно, или си представя ръката на друг човек. Времето за отговор не е ограничено.

Отчитане. Отчита се броят на верните отговори. За всеки верен отговор се приписва по 1 точка.

Резултати

Изследвани лица:

С така конструирани набори бяха изследвани общо 84 здрави възрастни, разпределени в две възрастови групи – 1-ва група: от 20 до 40 г. – 43 души и 2-ра група: от 55 до 80 г. – 41 души. 81 от и.л. имат балове по всичките три скали, трима не са изпълнили задачата за ляво-дясна дискриминация. Получените в резултат на измерванията данни бяха подложени на анализ, чиято цел беше изследване на метричните характеристики на използваните айтеми, както и получаване на количествени индекси за надеждността на обособените скали. (Използвани бяха модулите RELIABILITY, CLUSTER и FACTOR на статистическия пакет SPSS for Windows.)

Контурни фигури

Проведените анализи показаха, че повечето айтеми са доста лесни за и.л. Като правило, поне половината и.л. отговарят още на първо равнище. В резултат, средната трудност на айтемите е 0.85. (Максималната възможна стойност на използвания индекс за трудност е 1.00 – пределно лесен айтем, на който всички и.л. отговарят.) Стойностите на коефициента на корелация между съответния айтем

и скалата се колебаят между 0.20 и 0.60. (По коефициента на корелация може да се съди за дискриминативната сила на айтемите в случаите, в които не разполагаме с друга, независима мярка за способностите на и.л. и най-добрата мярка, която имаме, е общият бал по целия тест, тъй като той е количествен индекс за свързаността на отговорите по всеки айтем с общия бал.) При разглеждане на получените резултати стана ясно, че има пет айтема, които особено влошават метричните свойства на цялата скала. Техният основен недостатък е ниската им трудност (по-малка от .94); от друга страна, стойностите на коефициента на корелация са около нулата. По тази причина те отпаднаха от скалата. Няколко много лесни айтема бяха запазени засега, тъй като корелацията им с общия бал е достатъчно добра и в този смисъл могат да служат за „загривачи“ с оглед по-доброто вработване в задачата, особено при изследване на пациенти с органични мозъчни увреди.

„Зашумени“ фигури:

Повечето айтеми са доста лесни за и.л. Като правило, поне половината и.л. отговарят още на първо равнище. В резултат, средната трудност на айтемите е 0.86. Стойностите на коефициента на корелация между съответния айтем и скалата се колебаят между 0.20 и 0.60. Има няколко айтема, които практически се разпознават още на първо равнище от почти всички и.л. или с други думи, тяхната трудност е 1 (или .99) и стойностите на коефициента на корелация са по-малки от .20, поради което те отпаднаха. Прави впечатление един айтем, който остава неразпознат от около 1/3 от и.л. дори при цялостното му представяне (на 3-то равнище), чиито метрични характеристики са: трудност = .50 и коефициент на корелация = .34. Тук веднага се поставя въпросът доколко добре е изработен този стимул, тъй като на пръв поглед изглежда странно здрави хора да не могат да разпознаят един добре известен предмет при игълното му изобразяване. Това е вярно, но само донякъде – един от елементите на изображението не е в най-типичния и характерен вид, което и поражда двусмисленост при възприемането му. Тук именно може да се търси възможното обяснение за наблюдавания факт: при анализиране на сензорната информация с цел разпознаване на конкретен образ се използват два източника на информация – самите сензорни признаци и очакванията. Когато един от тези два източника липсва, както е в случая, и са налице само сензорните признаци, а няма очаквания, възприятието се колебае, тъй като интерпретацията не е свързана с никакви ограничения. При другите стимули този ефект не се наблюдава толкова изразено именно поради ниската им трудност.

Забележка: В таблицата тези фигури са представени под името **фрагмент** или **фрагментирани фигури**.

Дискриминация на ляво и дясно:

Средната трудност на 48-те айтема е 0.85 (0.70 след корекция, елиминираща ефекта на налучкването). Повечето айтеми са сравнително лесни за и.л., но скалата като цяло съумява да разграничи слабите и силни постижения, вероятно не на последно място и поради по-голямата си дължина. Трябва да се има предвид, че времето за отговор беше неограничено на този първи етап. Това позволи на повече и.л. да дадат правилен отговор. Корелациите между отделните айтеми и скалата (item-total correlation) се менят в границите от 0.20 до 0.50 (с изключение на няколко айтема, при които съответните стойности са ≤ 0.20). Тези айтеми не са изключени засега – тяхното запазване се налага от принципа на конструиране на скалата – 6 пози на всяка ръка съответно в 4 ъглови позиции. До този момент информативността на различно ротираните пози не е анализирана, това предстои, затова за всеки верен отговор се приписва равно тегло.

Суровият бал на всяко и.л. се изчислява, като се преброяват правилните отговори по всичките 48 айтема. Така максималният възможен суров бал е 48. При случайни отговори се очаква бал = $48/2 = 24$.

Разпределение на суровите балове

Разпределенията на суровите балове на скалите контурни и „за шумени“ фигури показваха, че те съдържат две обособени подсъвкупности, определени в зависимост от възрастта: I-ва група – до 40 г. и II-ра група – над 55 г. Разпределенията са наклонени надясно, което говори за сравнително ниската им трудност и за наличие на таванен ефект, особено в първата възрастова група. Що се отнася до разпределението на баловете по скалата за ляво-дясна дискриминация, то при него не се забелязва никаква особена структура и липсват обособени подсъвкупности.

За количествено описание на тези данни бяха изчислени редица дескриптивни статистики: **максимален бал** – максимално възможен бал при изпълнение на задачите и **случаен бал**, който би се получил при сляпо налучкване; **средна** – средно аритметична стойност за постиженията по всяка скала; **трудност** – получена след разделяне на средната с максималния бал и **нормирана трудност** – трудността след отчитане на възможността за налучкване, за получаването на която от средната и максималния бал е извадена стойността на случайния бал и получената стойност е умножена по 100%; **стандартно отклонение** и **нормирано стандартно отклонение**, получено чрез разделяне на стандартното отклонение на максималния бал. (По-съществените от тях са представени на табл. 1.)

Вътрешна консистентност на скалите

За всяка от разгледаните скали е изчислен коефициентът за вътрешна консистентност по Кронбах, който е количествена мярка за еднородността им. Съответните коефициенти са представени по-долу в табл. 1. От нея се вижда, че вътрешната консистентност на изработените скали може да се окачестви като много добра.

Друг индекс за оценка на надеждността е методът на разполовяването (split-half). За тази цел скалите бяха разделени на две. За да бъдат метрични характеристики на тези две по-къси скали колкото е възможно по-сходни, най-напред бе изчислена матрицата на сходството между всеки два айтема за всяка скала поотделно. При това числовата мярка за сходство бе така конструирана, че да интегрира техните метрични параметри – трудност и дискриминативна сила. По-конкретно, използвана бе формулата за евклидово разстояние в двумерно пространство. В резултат на известен брой операции айтемите се разпределят в две групи (по случаен начин се разделя всяка двойка от сходни айтеми). Така получените субскали имат много сходни метрични характеристики и може да смятаме, че те са две еквивалентни една на друга форми. В таблицата са представени коефициентите на корелация между всеки две субскали на всеки отделен тест, както и коригираният коефициент за двойна дължина (изчислените по Spearman-Brown и по Guttman коефициенти съвпадат за всички скали).

Друг показател за надеждността и косвено за валидността на един тест е неговата едномерност. Това е показател за степента, в която тестът измерва една-единствена величина. Едномерността може да се провери с помощта на факторен анализ, което направихме за всички скали (табл. 1). При положение, че се прояви един значим фактор, това е свидетелство за едномерността (а оттам и за еднородността) на съответния тест. Направеният факторен анализ показва сходни резултати за използваните скали: Изолира се първи фактор, който обяснява най-голям процент от дисперсията и повечето показатели при фактора са умерено положително корелирани. Трябва да кажем, че този процент не е достатъчно голям, вероятно поради известно размиване на данните в резултат на ниската трудност на айтемите. На табл. 1 в последната колонка е отбелязана дисперсията, която първият фактор обяснява съответно за всеки тест.

Обсъждане

Така изработените скали за измерване на предметния зрителен гнозис са сравнително лесни за изследваните възрастни лица. Както беше описано при представяне на резултатите, разпределенията при задачите с контурни и „зашумени“ фигури са наклонени надясно, което говори за ниската им трудност и наличието на таванен ефект, особено по

отношение на по-младите и.л. Малко по-трудна е скалата за ляво-дясна дискриминация.

В голяма степен този резултат е предопределен от желанието ни да направим възможно изследването на предметния зрителен гнозис както при пациенти с корови увреди, така и при здрави хора от различни възрастови групи с един и същи набор (което е валидно и за повечето задачи). Напълно съзнаваме, че подобна всеобхватност на контингента за изследване затруднява изпълнението и го прави почти невъзможно, като изисква същевременно неколкократно преработване на първоначалните варианти, за да се удовлетворят в достатъчна степен необходимите изисквания.

От друга страна, предвиденото измерване на реакционното време не беше осъществено достатъчно прецизно и по тази причина решихме да го изключим от настоящата обработка на данните. Имаме предвид следното допълнително затруднение: Стимулт може да бъде добре разпознат (и описан за какво служи), но не е назван, или пък едно и.л. да загуби повече време за да си припомни името на някой предмет, който не е виждал скоро, което от своя страна ще увеличи реакционното време, но не поради по-трудно разпознаване. Липсата на необходимия технически инструментариум за възможно най-точно отчитане на времето за отговор, като се вземат предвид тези съображения, е една съществена пречка.

Трябва да се има предвид също така, че това е мярка на бързината на реакцията, а не изобщица на възможността да се разпознае съответния обект, което ние считаме за по-важен компонент в случая и тази способност е, която искахме да оценим. Изобщо когато при невропсихологичното изследване се стремим да установим развитието и съхранеността на някои основни умения, в случая предметния зрителен гнозис, трудно можем да говорим за наличието на големи различия вътре между членовете на дадена възрастова група, при положение, че това са здрави хора без патологични отклонения. С други думи, групата със слабите постижения, която при тази извадка липсва, би била съответната (по пол и възраст) група на пациенти с органични мозъчни увреди. Това не означава, че здравите хора помежду си не се различават достатъчно по своите способности, но за тяхното проявление са необходими по-сложни задачи и по-прецизни измервания. Оттук следва, че само при нарушение на този вид зрително възприятие или на общата способност за концентрация, което от своя страна води до затруднено извличане на информацията, ние можем да очакваме сравнително ниски резултати по така изработените скали. В този смисъл събирането на данни от достатъчен брой пациенти е необходимо за окончателното оценяване на тяхната надеждност и критериална валидност.

Получените коефициенти за вътрешна консистентност на всяка една половина след разполовяване на скалите, коригирани за двойна дължина по Spearman-Brown, са практически идентични с тези на цели-

те скали. Тези по-малки паралелни форми могат да се считат за еквивалентни на първоначалните и да се използват самостоятелно. Това е много удобно, особено при работа с пациенти и когато целите на изследването налагат даването на повече задачи, и вероятно ще го осъществим в по-нататъшната си работа, но най-напред ще е по-добре да съберем достатъчно данни с целите набори.

В заключение можем да кажем, че според данните от проведения анализ изработените скали са еднородни и едномерни, а работата по създаването им би могла да се приеме като удовлетворителна на този етап. Те биха могли да се използват за събиране на нормативни данни, необходими при работа с пациенти, а също и за изучаване на съответните способности у възрастни лица с изследователски цели. За индивидуалното изследване и оценяване на съответните способности у здрави хора, обаче, е необходимо допълнително доработване по посока на провеждане на реакционно и експозиционно време или на по-трудни айтеми, което ще даде възможност за получаване на по-точни оценки при описание на разпределението на силните и слаби постижения вътре в групите. Окончателното завършване на работата по скалите и крайната оценка на техните измервателни способности ще се направи след провеждане на допълнителни изследвания с достатъчно голям контингент болни с органични мозъчни поражения.

Таблица 1. Вътрешна консистентност на използваните скали

Скала	Вид брой формат	Разпределение			Надежност			
		трудност	std. dev.	skewness	alpha 1/2	half-split 2/2	-split %	F1
Контурна	25 fr4	.82	.09	-.78	.88	.78	.87	28%
Фрагмент	25 fr4	.83	.09	-.62	.88	.78	.87	28%
Ляво-дясно	48 mc2	.69	.14	-.98	.89	.76	.86	18%

Обобщено представяне на резултатите от направения предварителен анализ. Броят на айтемите във всяка скала е представен съответно след наименованието ѝ; с формат е обозначен видът на отговора: fr4 – свободен отговор на 4 равнища; mc2 – дихотомна скала. Трудността е изчислена по формулата: трудност = (среден бал – случаен бал/максимален бал – случаен бал) · 100%; станд. откл-е std.dev=(дисперсията/максималния бал; skewness – асиметрия; alpha – коефициентът на Cronbach за цялата скала, 1/2 – коефициент за корелация между субскалите, 2/2 – коригиран коефициент за двойна дължина по Spearman-Brown и по Guttman; с F1 е обозначен първият фактор за всяка скала и % на обясняваната от него дисперсия.

ЛИТЕРАТУРА

- Benton, A. (1959). Right-left discrimination and finger localization: Development and pathology. NY: Hoeber-Harper.
- Benton, A., K.deS.Hansher, N.Varney & O.Spreen. (1983). Contributions to neuropsychological assessment. NY, Oxford University Press.
- Biederman, I. (1987). Recognition-by-components: A theory of human image understanding. *Psychological Review*, 94, pp.115-147.
- Farah, M. (1984). The neurological basis of mental imagery: A componential analysis. *Cognition*, 18, pp.245-272.
- Kosslyn, S. (1987). Seeing and imagining in the cerebral hemispheres: A computational approach. *Psychological Review*, 94, pp.148-175.
- Lowe, D. (1985). Perceptual organization and visual recognition. Boston: Kluwer.
- Thurstone, L. (1938). Primary Mental Abilities. *Psychometric Monographs*, 1.
- Warrington, E.K. (1985). Agnosia: The impairment of object recognition. In: *Handbook of Clinical Neurology*, vol.45, Elsevier Sci Publ.
- Warrington, E.K. & James, M. (1967). Disorders of visual perception in patients with localised cerebral lesions. *Neuropsychologia*, 5, 253-266.

ВЪЗПРИЯТИЕ НА ЕМОЦИОНАЛЕН ЧОВЕШКИ ИЗРАЗ ОТ СХЕМАТИЧНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЛИЦА – КАРИКАТУРИ

Евелина Богданова*

A STUDY OF EMOTIONAL PERCEPTION USING CARICATURE DRAWINGS OF HUMAN FACE

Evelina Bogdanova

The study reported here is part of an investigation aimed at assessing the role that stimulus characteristics play in asymmetric emotion perception. The preliminary selection of the stimuli composing third group of schematic drawings of human faces expressing different emotions is discussed in this paper. The stimuli are eight hand-drawn caricatures. 50 Ss – experts were administered the stimulus set, presented by means of 4-channel Gerbrand tachistoscope, and asked to evaluate them.

В настоящата работа са представени най-сложните по своята структура изображения на човешки лица – карикатурите. Те са използвани като стимули при проучване процесите на латерализация при възприятието на емоции. Причините за да подберем този вид стимули са две. От една страна, карикатурните изображения включват в себе си всички променливи белези, които, представени в различни вариации, изграждат схематичното човешко лице, изразяващо емоции (Богданова, 1994, 1995). От друга страна, чрез неголям брой изразни средства, те дават един схематизиран образ на представената емоция и в редица случаи се възприемат по-лесно и бързо като информационни носители, в сравнение с фотографски изображения на човешко лице (Hagén and Perkins, 1983). Карикатурите често са използвани като стимули в експерименталната психология за проучаване процесите на разпознаване на физиономии, паметовото кодиране на човешко лице, експресията и перцепцията на емоции и др. Когато обсъждаме какво е въздействието на карикатурните изображения предварително трябва да отговорим на някои основни въпроси:

- какво представляват карикатурите и как се създават;
- кои аспекти от един образ да бъдат преувеличени и кои пропуснати и
- как трябва разпознаването на карикатури да се сравнява с разпоз-

* Евелина Богданова – и.с. II ст., Институт по психология, БАН

наването на действителни образи.

Едно от често цитираните определения за карикатури е това на Perkins (1975), според който „този символ, отнасящ се до индивидуалността и свързан с цялостна мрежа от скали, норми и популации е карикатура едва тогава, когато има окарикатуряване по отношение на някои от тези скали, норми и популации и точност по отношение на други“ или „символ, в който са преувеличени някои черти или пропорции на лицето, отнесени към индивидуалните норми“. Като индивидуални норми той определя размерите, които варират при различните хора. Например дължината на носа е индивидуална норма, докато броят на очите не е. Проявяването на индивидуалните лицеви черти и пространствените взаимоотношения между тях са двете важни области при кодирането и идентифицирането на човешката физиономия (Haig, 1984; 1986; Rhoades, 1988). Художествената карикатура трябва да съчетава в себе си и двата аспекта и да дава добра представа за лицето. По-слабо изтъкватите и незапомнящи се белези на „таргетното“ лице трябва да бъдат пропускани или минимално представени. Тези пропуски се правят по принцип когато чертите на лицето или топографските им взаимоотношения, които карикатурата отразява, са обикновени или недостатъчно атрактивни за представянето на определена физиономия. Така лицевите белези, които карикатуристът преценява като белези, отличаващи ги от другите хора, ще бъдат по-добре представени в изображението. В същност, карикатурата на човешка физиономия може да бъде определена като селективно преувеличение на специфични черти, които според вижданията на художника или в установената за момента практика се смятат за характерни (Benson, Perrett & Davis, 1992). Специфични черти могат да бъдат някои лицеви белези, пози, експресия или често използвани аксесоари (очила, бижута, лула и др.). Въпреки че в психологичните експерименти се използват като стимули предимно рисуванни карикатури, в последните години значимо място заемат и създадените по пътя на компютърното програмиране. Rhoades, Brennan и Carey (1989) съпоставят резултатите от въздействието на два типа карикатури, създадени по различен начин, при разпознаването на известни личности. Първият тип карикатури са получени при съединяването на точки, маркирани предварително върху оригинална фотография, докато при втория тип са направени някои преувеличения на индивидуалните черти, в рамките на нормалното човешко лице. Личностите, представени чрез втория тип карикатури се разпознават много по-бързо и точно в сравнение с представянето им чрез първия тип. Резултатите потвърждават, че когато карикатурата извлича „есенциална“ информация за лицето и я поднася акцентирано, тя става много по-информативна за разпознаването на лицето, дори когато се сравнява с фотографски изображения (Ryan & Schwartz, 1956). В литературата срещаме и проучвания,

застъпващи противоположно становище при съпоставянето на карикатури и фотографски изображения. Davis и съавтори (1978b) намират, че както по-опростените, така и по-сложните схематични лица създават по-бедни представи в дългосрочната памет в сравнение с фотографите. Hagen и Perkins (1983) повтарят някои от експериментите на Davis, като заменят схематичните изображения на лицата с карикатури. Човешките физиономии, представени и тествани като карикатури се разпознават по-слабо в сравнение с тези, представени и тествани като фотографии в 3/4 план. По-късно Tversky и Baratz (1985) публикуват сходни резултати от изследване за разпознаване на известни лица, използвайки аналогични видове стимули. Тези съпоставяния на карикатури и фотографии на лица при различни видове проучвания могат да бъдат критикувани, тъй като фотографиите неизменно съдържат много повече информация относно човешкото лице. По своите параметрите се доближават до неговата триизмерна форма, която действа засенчващо или изместващо спрямо схематичните изображения на лица от всеки вид. Това становище е защитавано от V. Bruce (1988), като се препоръчва съпоставянето на схематични изображения на лица, тъй като те са по-еднородни като информационни носители.

Цел

Споделяйки тези виждания, в настоящата статия представяме предварителен подбор на карикатурни изображения, включени в стимулен набор за изследване процесите на латерализация при възприетия на човешки лица, изразяващи емоции. Наборът е изграден от три групи схематични изображения на лица, градиращи според тяхната сложност – схеми с два променливи перцептивни белега (вежди и уста), схеми с три променливи перцептивни белега (вежди, очи и уста) и карикатурни изображения. Тъй като контингента, на който предстоеше да бъде представен този набор, включваше както здрави хора, така и деца от различни възрасти, стимулите във всяка група бяха редуцирани предварително. С този предварителен подбор целяхме да направим набора максимално компактен и удобен за тахистоскопично представяне, без съставлящите го стимули да губят от своята стойност като перцептивни и информационни носители.

Методика

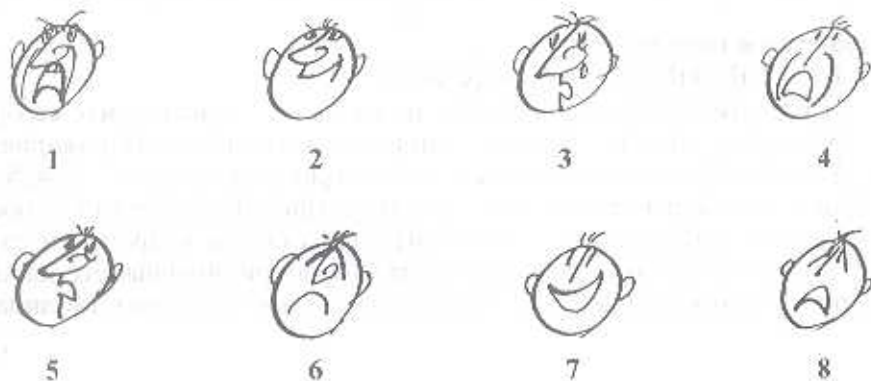
Изследвани лица

Изследваните лица са 50 здрави възрастни, по 25 мъже и жени на средна възраст 26 год. и 8 месеца. Всички са с нормално или коригирано зрение, десноръки по теста на Annett.

Стимули

Стимулите от третата група са 8 карикатурни изображения на човешки лица, изразяващи емоции. Изготвени са от инж. В. Пенчев и са заимствани като стимули от докторската дисертация на С. Пенчева. За да бъдат съизмерими като фигури със стимулите от първите две групи, карикатурите бяха увеличени два пъти с помощта на фотографска техника. Големината на лицевия овал е близка по размери до овала на схемите с по-опростена структура (вертикален размер около 3 см, хоризонтален около 2 см). Представянето на емоцията върху карикатурното изображение е постигнато предимно чрез комбинации на вече използвани променливи елементи – вежди, очи, уста. Карикатурите са представени на схема 1.

Схема 1.

Процедура

Процедурата при представянето на стимулите от третата група е идентична с процедурите при представянето на стимулите от първите две групи. Тя включва два етапа – „интервю“ и тахистоскопичен експеримент. При т.н. „интервю“ изследваните лица разглеждат бинокулярно и без фиксирано време карикатурите, изобразени поотделно на картончета. От тях се изисква да назоват вида на емоцията, която изразява всяка схема и да групират схемите според валентността на представената емоция (т.е. на карикатури, изразяващи положителни или отрицателни емоции). Отговорите се нанасят на предварително изготвен филм.

Вторият етап на тахистоскопското изследване, се провежда с помощта на 4-канален Гербранд тахистоскоп. Стимулите са групирани в 48 двойкови комбинации, като всеки стимул се появява равен брой пъти в лявото или дясното зрително поле. Всички двойки са съставени от

различни карикатурни изображения, въпреки че валентността на изразените емоции е еднаква при част от комбинациите. От възможните 64 двойки при пълното комбиниране на стимулите отпаднаха 16, при които една и съща карикатура се появява едновременно и в двете зрителни полета. Параметрите при тахистоскопичното представяне са съобразени със задължителните изисквания при този тип изследвания (McKeever, 1986). С помощта на компютърна програма стимулите се появяват симултанно в двете зрителни полета за 175 msec и след 1.2 сек се експонира следващата двойка. Всяка стимулна експозиция е предшествана от появата на неутрално лице в централната точка за 80 msec, служещо за фиксиране на погледа. Стимулите са представени латерализирано на 2.3 градуса от централната точка. Инструкцията е да се определи валентността на видяната емоция за всяко зрително поле поотделно. Отговорите се нанасят на предварително изготвен филм, като липсата на отговор или отговора „не видях“ се отчитат като „фал“.

Резултати и обсъждане

I ЕКСПЕРИМЕНТ – бинокулярен

В резултат на бинокулярното оценяване на карикатурите се оформят две групи стимули – изобразяващи положителни емоции (карикатури 2 и 7) и изобразяващи отрицателни емоции (карикатури 1, 3, 4, 5, 6 и 8). Всички изследвани лица са категорични при оценяване валентността на представената емоция – отговорите представени в проценти са над 92%. Не се наблюдават съществени различия при оценяването на карикатурите от мъжете и жените. Резултатите са представени в таблица 1.

Таблица 1. Оценка на експертите, дадена в проценти за валентността на емоциите, показани на схемите при свободно (бинокулярно) наблюдение.

карикатури	Пол - %			
	мъже		жени	
	полож.	отриц.	полож.	отриц.
1	4	96	0	100
2	92	8	92	8
3	4	96	4	96
4	0	100	0	100
5	4	96	4	96
6	0	100	4	96
7	96	4	100	100
8	0	100	0	100

II ЕКСПЕРИМЕНТ – тахистоскопичен

Целта на експеримента е да съпоставим осемте карикатури като емоционални носители според валентността на изразената емоция и оценяването ѝ след представяне във всяко зрително поле поотделно. Изследваните фактори са три: А – зрително поле, където А1 е ДЗП, а А2 – ЛЗП; В – вид карикатура (от В1 – карикатура 1 до В8 – карикатура 8) и С – вид отговор, където С1 е положителна емоция, С2 – отрицателна емоция, а С3 – фал. От направения дисперсионен факторен анализ ANOVA (2x2x3) установихме, че с най-висока статистическа значимост е фактора С – вид отговор ($C=2059.6$, $p<0.001$) (табл.2).

Таблица 2. Резултати от факторен дисперсионен анализ ANOVA (2x8x3)

Източник на дисперсия	Степени на свобода df	F-набл	F-крит.		
			$p<0.00$	$p<0.01$	$p<0.05$
A	1	0	10.8	6.6	3.8
B	7	0	3.5	2.6	2.0
C	2	2059.6	6.9	4.6	3.0
AB	7	0	3.5	2.6	2.0
AC	2	0.95	6.9	4.6	3.0
BC	14	116.31	2.6	2.1	1.7
ABC	14	9.53	2.6	2.1	1.7

Интерпретирайки получените данни виждаме, че осемте карикатурни изображения се разпределят в две групи според валентността на изразената емоция – по-голяма група от 6 стимула на карикатури с отрицателно емоционално съдържание (карикатури 1, 3, 4, 5, 6 и 8) и две карикатури с положително емоционално съдържание (карикатури 2 и 7).

Направени са няколко корелационни анализа, чрез които се съпоставя информационната тежест на карикатурите с отрицателно емоционално съдържание. Целта на този отбор е да се намали броя на стимулите от тази група, за да се изравнят по брой с карикатурите, изразяващи положителни емоции. Резултатите са представени в таблици 3 и 4.

Графика 1.

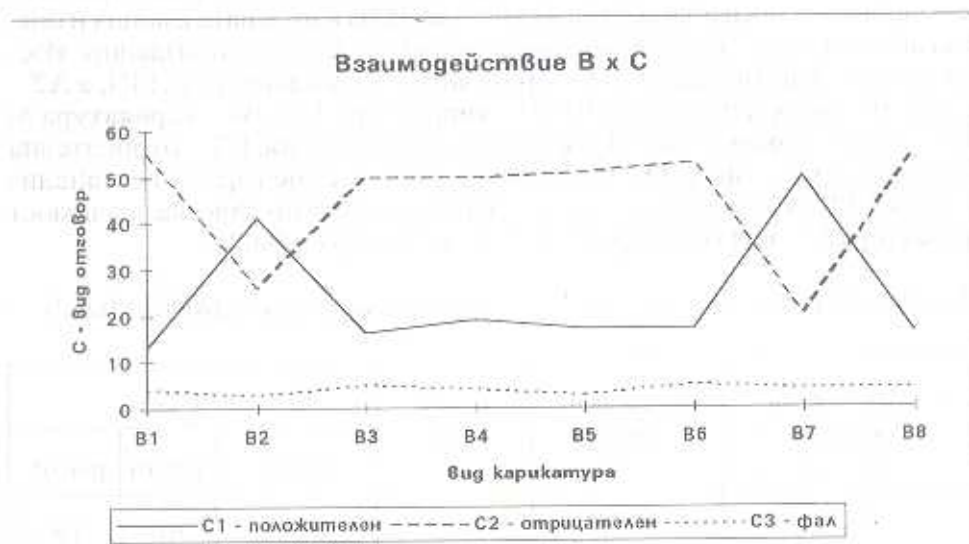

Таблица 3. Коефициент на линейна корелация между карикатурите с отрицателно емоционално съдържание, представени в ДЗП

карикатури	1	3	4	5	6
1					
3	0.58				
4	0.33	0.52			
5	0.54	0.48	0.46		
6	0.50	0.37	0.47	0.55	
8	0.48	0.40	0.59	0.57	0.49

Таблица 4. Коефициент на линейна корелация между карикатурите

карикатури	1	3	4	5	6
1					
3	0.14				
4	0.09	0.39			
5	0.17	0.48	0.22		
6	0.36	0.43	0.56	0.44	
8	0.26	0.38	0.46	0.32	0.41

От получените корелации между карикатурите с отрицателно емоционално съдържание, както в ДЗП, така и в ЛЗП се вижда, че най-отдалечени като емоционални информационни носители са карикатури 1 и 4 ($r=0.33$ в ДЗП и $r=0.09$ в ЛЗП). Тъй като карикатури 4 и 8 са много близки като информационни носители и за двете зрителни полета поотделно ($r=0.59$ за ДЗП и $r=0.46$ за ЛЗП), а от дисперсионните факторни анализи карикатура 8 най-категорично се определя като изразяваща отрицателна емоция, то карикатурите 1 и 8 се очертаха като най-подходящи да представят този тип стимули (заедно с карикатури 2 и 7, изразяващи положителни емоции) в изготвянето на вече споменатия стимулен набор.

ЛИТЕРАТУРА

- Богданова,Е.(1994). Възприятие на емоционален човешки израз от схематични изображения на лица с два променливи перцептивни белега. Българско списание по психология, кн.4, 20-30.
- Богданова,Е.(1995). Възприятие на емоционален човешки израз от схематични изображения на лица с три променливи перцептивни белега. Българско списание по психология, кн.4, 49-58.
- Пенчева,С.(1988). Перцепция и функционална церебрална асиметрия в норма и при огнишни мозъчни увреди. Докторска дисертация, БАН, София.
- Benson,P.J., Perrett,D.L., Davis,D.N. (1992). Towards a quantitative understanding of facial caricatures. In: Bruce,V. and Burton,M. (Eds), Processing images of faces, Ablex Publishing Corporation, New Jersey.
- Bruce,V. (1988). Recognising faces. London: Erlbaum.
- Davis,G.M., Ellis,H.D., Schepherd,J.W. (1978). Face recognition accuracy as a function of mode representation. *Journal of Applied Psychology*, 63, 180-187.
- Haig,M.D. (1984). The effect of feature displacement on face recognition. *Perception*, 13, 505-512.
- Haig,M.D. (1986). High-resolution facial feature saliency mapping. *Perception*, 15, 373-386.
- Hagen,M.A. & Perkins,D.(1983). A Refutation of the hypothesis of superfidelity of caricatures relative to photographs. *Perception*,12,55-61.
- McKeever,W.F.(1986). Tachistoscopic methods in neuropsychology. In: J.Hamay (Ed). *Experimental techniques in human neuropsychology*.
- Perkins,D.(1975). A definition of caricature, and caricature and recognition. *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, 2, 1-24.
- Rhoades,G.(1988). Looking at faces: First-order and second-order features as determinants of facial appearance. *Perception*, 17, 43-63.
- Rhoades,G., Brennan,S. & Carey,S. (1989). Recognition and ratings of caricatures: Implications for mental representations of faces. *Cognitive Psychology*,
- Ryan, J.A. & Schwartz,C. (1956). Speed of perception as a function of mode of presentation. *American Journal of Psychology*, 69, 60-69.
- Tversky,B. & Baratz,D.(1985). Memory for faces: Are caricatures better than photographs? *Memory and Cognition*, 13, 45-49.

ПСИХОТЕРАПИЯ НА ПАЦИЕНТИ С ПОСТТРАВМАТИЧНИ СТРЕСОВИ РАЗСТРОЙСТВА: КОНТРАТРАНСФЕРНИ И ЕТИЧНИ ПРОБЛЕМИ

Христо Попов*

PSYCHOTHERAPY OF PATIENTS WITH POSTTRAUMATIC STRESS DISORDERS: COUNTERTRANSFERENCE AND ETHICAL ISSUES

Christo Popov

Summary

Psychotherapy of patients with severe posttraumatic stress disorders is a long, draining process that often produces strong countertransference reactions. It is difficult to therapeutically and ethically handle these personal responses. At different stages in therapy different ethical principles should guide the therapy. At the early stages, fidelity and nonmaleficence should be the guiding principles. As trust and confidence develop, therapists may have more personal freedom to act, beneficence, i.e., providing specific confident care then becomes the primary ethical principle. In later stages of therapy, promoting the principles of autonomy and justice come into play. As therapy further progresses, therapists' own needs, the principle of self-interest, may be utilized in the therapeutic relationship. Throughout therapeutic contacts with traumatized patients, therapists need to monitor their own needs, and find appropriate ways outside of therapy to cope with these often intense feelings. Continuing to feel therapeutically competent and ethically grounded, yet maintaining the personal strength and balance to treat traumatized patients, pose major challenges for therapists.

Възникването и обособяването на **контратрансферни проблеми** при лечението на пациенти с посттравматични стресови разстройства (ПТСР) се наблюдава още в самото начало на психотерапията им с приложението на разнообразни по своята същност техники. Терминът „контратрансфер“ се използва за обхващане на всички емоционални реакции, разгръщащи се в терапевта, по отношение на своя пациент и е в съответствие с позицията на Altshul и Sledge (1989).

Предлаганите за обсъждане проблеми са както на базата на собствен клиничен опит, така и в резултат на запознаване с впечатлени-

* Христо Попов – д-р, Катедра по психиатрия, Медицински университет – психолог

ята и становищата на автори като de Wind (1971), Chodoff (1975), Kinzie (1988), Thompson (1990) и други.

В цялостния ход на психотерапевтичните сеанси, много психиатри, в един или друг отрязък от време, изпитват тъга и депресия; гняв, раздразнителност и състояния на свръхвъзбуда; свръхмерна идентификация с пациентите и непоносимост към пациенти водещи по-слабо изразен стресогенен начин на живот. Извън терапевтичната обстановка се наблюдават непоносимост към какъвто и да бил вид насилие; чувство за лесна ранимост; епизодични спомени за отминали болезнени преживяни жизнени събития; усещане за провал на медицината като цяло, и на психиатрията, в частност, а нерядко – и чувството за „сгромолясване“ на една култура, която позволява „вилнеснето“ на насилието във всичките разновидности на неговите прояви.

Дали в професионалната си обстановка или в личния си живот, терапевтите лекуващи травмирани пациенти, се налага да се борят със своите собствени интензивни реакции. Дори квалифицираните, с изработен себеконтрол терапевти, обаче, се сблъскват с морални и етични дилеми, що се отнася до това как да разрешат преплитащите се във и с психотерапията морални проблеми. В тази изключително натоварена персонализирана обстановка, в случай че контратрансферните реакции вземат връх, етичните въпроси могат да претърпят едно „замъгляване“ или „размиване“. Разпознаването и отдиференцирането на тези реакции е първата стъпка при справянето с етичните проблеми.

Преди да се пристъпи към приложението на разнообразните етични принципи при психотерапията на травмирани пациенти, очевидна е необходимостта от изясняване на **клиничните особености на ПТСР** като база за разбиране на решенията, вземани на различните етапи в хода на лечението.

Първо, ПТСР е тежко и често хронично биопсихосоциално разстройство, което пациентите трудно контролират и което засяга голям брой сфери на техния личен живот. Пациентите нямат свободата за собствен избор на симптомите си, тяхната поява и развитие, нито пък последвалата ги инвалидизация.

Второ, в клинично най-интензивните етапи на ПТСР, пациентите страдат от „експлозивна“ тревожност, често депресия, и разгръщат една „натрапена“ и нежелана симптоматология включваща кошмари, повторни преживявания на психотравмиращи епизоди и критични ситуации, страхови реакции и състояния на свръхвъзбуда. Тези симптоми, които обикновено имат различни типове на протичане, с течение на времето могат да затихнат или дори да отзвучат спонтанно, но разкриват подчертана терапевтична повлияемост. Наблюдава се обаче и една друга, вторична, серия от поведенчески актове, която включва избягване, оттегляне, застиване, отчуждаване от околните, затруднени мисловен

процес и паметови функции, а понякога – персистиращо чувство за вина и срам. Тези симптоми се повлияват значително по-рядко от провежданото лечение и често се превръщат в хронични. Терапията изисква координиран лечебен план включващ биологични, психологични и социални интервенции. Резултатите са често непредсказуеми или с трудна прогноза, а пациентите, дори след периоди на относително добро функциониране, рецидивират.

Какви са **етичните ръководни постаповки** при лечението на тежко травмираните пациенти? Според Beauchamp и Childress (1979) етичните теории могат да бъдат разделени на две главни категории: утилитарните теории, при които правилността или погрешността на действието се преценява в зависимост от неговите последствия, и деонтологичните теории, в които се изтъква, че освен последствията си, действията притежават и други черти или белези, характеризиращи ги като правилни или погрешни. Това по-късно е доразработено в холистичните теории, които утвърждават наличието на повече от един основен принцип. Някои основни принципи, прилагани при деонтологичната биомедицинска етика идват още от работата на Ross (1930): лоялност, полезност, справедливост, безвредност и автономия. Към тези пет основни принципи Thompson (1990) прибавя собствения интерес.

Лечението на пациенти с ПТСР включва и постепенното изграждане на предсказуема и почиваща на доверие взаимовръзка. Ето защо, очевидно е, че първоначалният, най-важен етичен принцип във взаимоотношението лекар-пациент е лоялност, която предполага доверие, честност, доверчивост, предсказуемост и постоянство. Тази взаимовръзка притежава силни терапевтични компоненти. При тази взаимовръзка терапевтите не би следвало да бъдат само надеждни, т.е. заслужаващи доверие, и постоянни, в смисъл на настойчиви, а да отстояват задължението си да лекуват своите пациенти за неопределен период от време. Лоялността, като първостепенна ценност в началото на терапевтичната взаимовръзка, стимулира зависимостта за сметка на автономията.

Вторият етичен принцип, особено в ранните етапи на взаимовръзката, е безвредността. Пациентите са вече наранявани, измамвани, на-грубявани и травмирани по един непредсказуем, „непрогнозиран“ и спорен начин. Оттук именно произтича и важноста терапевтите в никакъв случай да не нараняват или да не допринасят за тяхното чувство за предателство и нараненост.

Терапевтичните проблеми могат да приемат различни форми. Като например, безчувствеността към страданието на пациентите, водеща до подценяване и елементаризиране на техните трудности или пък принуждавайки ги да „преиграват“ – било то в процеса на самата психотерапия, или в реалния живот въобще. Съветването на пациентите

„просто да забравят миналото“ е също така една вредна тактика, тъй като то още повече елементаризира и обезценява техните проблеми.

И обратно, свръхидентифицирането с пациентите и с личния им спомен за ужасяващи преживявания може да причини вреда посредством лишаване клиницистите от възможността да разкрият силите и способностите на пациентите или чрез игнориране от страна на клиницистите на личната оценка на анамнезните данни от самите пациенти. Danieli (1984) описва, наречената от него, „конспирация на мълчанието“ на терапевти, които избягват да разговарят с пациентите си по проблемите им. Според друга гледна точка, терапевтите имат усещането, че пациентите ще бъдат наранени от по-нататъшно „себеразкриване“, или че те „диагностицират“ желанието на своите пациенти да избегнат обсъждането на болезнените им преживявания.

Друга морална дилема с възможни вредни последствия би могла да възникне тогава, когато се прилага един единствен терапевтичен модел. Например, от пациентите се изисква да говорят за травмата и да преживеят отново придружаващия я афект. Някои такива лечебни програми биват разработвани без да бъдат вземани предвид последствията.

Очевидно е, че двата принципа на лоялност и безвредност правят първоначалната терапия внимателна и консервативна, и ограничават експресиите и коментарите на терапевтите, които се отклоняват от една позиция на неутралитет. Това налага подчертани изисквания от терапевтите за поддържане на контрола върху контратрансферните чувства докато се изгради лоялността, включваща откриването на начини за намаляване до минимум евентуално по-нататъшно нараняване на пациентите им.

Третият принцип, полезността, е свързан със задължението на терапевтите да осигурят компетентно обгрижване и лечение. Целта на компетентното лечение е редуциране на страданието и укрепване на здравето, почиваща на здрава научна основа. Липсата, или дори недостатъчността, на такава основа води до теоретични подходи, които могат в крайна сметка да бъдат не само безполезни, но дори вредни за пациента. Някои такива подходи, например, изискват катарзис при пациентите преди те още да са „тръгнали“ в лечебния процес. Други терапевти прилагат краткосрочни теоретични подходи, при които разработването на скръбта (катарзис) трябва да бъде извършено в ограничен брой сесии. Техни противници считат за по-подходяща дълготрайната поддържаща терапия, която в съчетание със съответна медикация редуцира натрапливите симптоми, както и че съчетаването на индивидуална с групова терапия може да повлияе и контролира оттеглянето и избягването. Струва ми се, че такава една постановка съдържа доста голям брой рационални елементи, тъй като главната и крайна цел на лечението е стимулирането и укрепването на доверието и сигурността

в междуличностовите взаимоотношения. От друга страна, трудно е безрезервно да се приеме, че просто разговарянето за травмата е само по себе си достатъчно.

Четвъртият етичен принцип, автономията, вдъхва респект и „окуражава“ независимостта и самостоятелността на пациентите. С автономия, пациентите се превръщат в по-активни партньори в лечебната програма и започват преговори за лични цели и активно участие в лечението. Пациентите биват окуражавани за изследване и намиране на алтернативни пътища към здравето, да се чувстват по-свободни при приемане на действия по отношение извършени в миналото спрямо тях неправди, да получават информация, да четат и да обсъждат чувствата си с останалите и с техния терапевт. На този етап от терапията пациентите са вече по-малко зависими от своите терапевти, а терапевтите са също така по-свободни във взаимоотношенията си. Те могат да споделят съответната лична тъга и гняв относно това, което се е случило с пациентите им.

Много по-трудно е определянето на степента, до която клиницистите могат да споделят личните си възгледи, които са противоположни на тези на техните пациенти. Този момент е крайно деликатен и носещ определени рискове. Клиницистите трябва да си дават сметка за контратрансферните чувства отнесени към именно този отрязък от време като внимават несъзнавано да не подтикнат пациентите си към действия, които да компрометира самите, описани вече, етични принципи, формиращи основите на провежданата терапия.

На този етап от терапията идва ред на приложението на принципа за справедливост. Например, оправдаване и потвърждаване на възмущението срещу несправедливости и незаслужени психотравми, понесени от пациентите. Или на порицание на несправедливите системи и институции съдействали за нанесените травми. Пациентите могат да бъдат стимулирани в протеста си срещу психотравмения каузален фактор. Алтернативно, разбира се, те могат да получат разрешение за неучастие в такъв един процес поради клиничното си състояние – застиване, оттегляне или избягване, което е контраиндицирано за такъв род дейност.

В този пункт от терапията от съвсем не по-маловажно значение е вземането предвид и разглеждането на реакциите на самите терапевти към лечението на травмираните пациенти. А оттук – и приложението на принципа за собствения интерес. Терапевтите могат да изпитват нужда от ограничаване броя на лекуваните от тях травмирани пациенти, както и да търсят подкрепа от страна на колегите си. В този критичен период от особена важност са, обаче, личните механизми, с помощта на които терапевтите възобновяват своя интерес, посвещение и най-вече – издръжливостта си. Тези механизми могат да включват поддържането на

оптимални междуличностови взаимоотношения в семейството или с приятелите, както и откриването на сила и подкрепа във възстановителни и разнообразни социални дейности. Терапевтите не приключват терапевтичните сесии „интактни“ или „невредими“, така че повече от очевидно е необходимостта от известен „себе“интерес (в смисъл на собствен интерес) в укрепването на собствената сигурност, безопасност и подхранване на надеждата.

В обобщение, психотерапията на пациенти с ПТСР, както отбелязват и Kinzie и Boehnlein (1993), е труден, продължителен и с променлив успех процес. Това се отнася както до пациентите преживели стресогенни жизнени събития, преодолявали критични социално значими ситуации, така и до военновременните бежанци или пък ветераните от войните. Историите на пациентите са често емоционално дистресиращи и ужасяващи, те опнушват гняв и пораждаат физиологична възбуда. Терапевтичните резултати са често фрустриращо ниски, а възникването на рецидиви е съвсем нередко явление. Терапевтите се нуждаят от личностова зрялост и клиничен опит, за да могат да поддържат тази терапия в действие. Дори тогава, обаче, разгръщащите се контратрансферни чувства трябва непрекъснато да бъдат измервани и контролирани с оглед обслужване терапевтичните нужди на тези пациенти.

Независимо от източника на контратрансферни чувства, само от полза би било да се помнят и имат предвид описаните етични принципи като средство за овладяване и справяне с тези чувства. Без да има значение какви са пациентите, или пък какви са проблемите, които те посят за терапия, важно е никога да не се забравя, че това са човешки същества, борещи се с комплексни екзистенциални тревоги и проблеми отнасящи се до доброто и злото.

Принципът на собствения интерес се прилага при душевното здраве и личните нужди на терапевтите с оглед съхраняване на техните терапевтични умения и укрепване на съзидателните им усилия. И понеже терапевтите могат да бъдат сериозно засегнати чрез контратрансфера, то те се нуждаят от разработването на стратегии за справяне с тези чувства в техния както личен, така и професионален живот.

Разбира се, предложенният набор от морални принципи би могъл да се замени изцяло с друг. Или пък поне подреждането им да бъде реаранжирано; личният и клиничен опит биха обяснили възприемането и приложението на коренно различен подход. Едно нещо не бива да се забравя. Етиката не съществува във вакуум – тя възниква в определен културален, исторически и личностов контекст. Целта на тези принципи е да предложи сигурни, в известен смисъл консервативни, ръководни насоки в едно емоционално и морално минарано поле. Утилитарен изпит за тези принципи няма и не би трябвало да има. Ценното при тях е помощта, която те предоставят за насочване и ръководене на нагласи-

те и поведенията на терапевтите при проектиране на морално поведение в най-добър интерес както на пациентите, така и на обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

- Altshul, V. A., & Sledge, W. H. (1989). Countertransference problems. In *Review of Psychiatry*, Vol. 8, A. Tasman, R. E. Hale, & A. J. Frances, (Eds.) Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (1979). *Principles of Biomedical Ethics*. New York: Oxford University Press.
- Chodoff, P. (1975). Psychiatric aspects of Nazi persecution. In *American Handbook of Psychiatry*, 2nd edition, Vol. 6, S. Arieti, (Ed.) New York: Basic Books.
- Danieli, Y. (1984). Psychotherapists' participation in the conspiracy of silence about the Holocaust. *Psychoanalytic Psychology*, 1:23-42.
- de Wind, E. (1971). Psychotherapy after traumatization caused by persecution. *International Psychiatric Clinics*, 8:93-114.
- Kinzie, J. D. (1988). The psychiatric effects of massive trauma on Cambodian refugees. In *Human Adaptation to Extreme Stress*, J. P. Wilson, Z. Hasel & B. Kahana (Eds.) New York: Plenum.
- Kinzie, J. D. & Boehnlein, J. K. (1993). Psychotherapy of the victims of massive violence: Countertransference and ethical issues. *American Journal of Psychotherapy*, 47:90-102.
- Ross, W. D. (1930). *The Right and the Good*. Oxford: Clarendon Press.
- Thompson, A. (1990). *Guide to Ethical Practice in Psychotherapy*. New York: John Wiley and Sons.